

БЕЛАРУСЬ ЯК «КУЛЬТУРНАЕ ПАДАБЕНСТВА КАЛАНІЯЛЬНАЙ АФРЫКІ», ЦІ АНТЫКАЛАНІЯЛЬНАЕ ПАЎСТААННЕ КАМУНІСТА АЛЯКСЕЯ КАЎКІ¹

Таццяна Астроўская

BELARUS AS A “CULTURAL PARALLEL TO COLONIAL AFRICA”
OR ANTI-COLONIAL UPRISING OF THE COMMUNIST ALIAKSEI KAŪKA
<https://doi.org/10.61095/815-0047-2025-2-36-68>

© Tatsiana Astrouskaya

PhD, Postdoctoral Researcher and Lecturer, Herder Institute for Historical Research on East Central Europe, Gisonenweg 5-7, 35037 Marburg, Germany,

E-mail: tatsiana.astrouskaya@herder-institut.de

<https://orcid.org/0000-0001-5536-8601>

Abstract: In the focus of this article is the uncensored text “Letter to a Russian Friend” by the Belarusian philologist, literary critic, and historian Aliaksei Kaŭka (1937–2024). Written in Moscow between 1976 and 1977, the text was first published in 1979 in London in Russian (in the original) and in the English translation. The study explores the content of the work

- 1 Гэтае эсэ я задумала яшчэ летам 2021 года, тады ж упершыню скантактавалася (па тэлефоне і праз электронную пошту) з Аляксеем Каўкам. Праца над тэкстам аказалася доўгай. У сакавіку 2024 Аляксея Каўкі не стала, і ён ужо не прачытае гэты тэкст. Аднак я бясконца яму ўдзячная за размовы, ліставанне і адказы на мае пытанні. Шчыра дзякую Караліне Мацкевіч і айцу Ігару Лабацэвічу з Бібліятэкі і музея імя Францішка Скарыны ў Лондане і спадарыні Валянціне Трыгубовіч з Фундацыі імя Пётры Крэчэўскага ў Нью-Ёрку за магчымасць працаваць з іх калекцыямі і неацэнныя парады па пошуку матэрыялу. Самая шчырая падзяка І.Б. за падтрымку і матывацыю далей працаваць над гэтым артыкулам. А таксама я ўдзячная Тані Арцімовіч, Уладзіславу Іванову, Ані Міхальчук, Антону Лявіцкаму і ананімнай/му рэцэнзент/цы за крытыку і каментары да першай версіі тэксту.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-No Derivative Works 4.0 International License

and its publication history and reception. The “Letter to a Russian Friend” represents the first Belarusian tamizdat publication, in the classical sense of a text produced under the constraints of censorship within the Soviet bloc and disseminated abroad. Despite this, its author is seldom, if ever, categorized as a dissident.

By focusing on Kaŭka’s biography and his “Letter,” this article seeks to address broader questions of how, in the post-Stalinist Soviet Union, local (national) intellectuals – who were often integrated into Soviet power structures and implicated in their cultural, political, and economic operations – began to challenge these very structures. The article asks about the circumstances under which these practices of intellectual resistance emerged. As this study further argues, the issue of decolonization and critique of imperial legacies, both historical and contemporary, found specific resonance in the Belarusian context during the late socialist period. In doing so, this essay contributes to the reexamination of the idea of Soviet dissidence, proposing an alternative framework that moves beyond the conventional heroic narrative. Instead, it emphasizes a nuanced analysis of the interplay between conformity and resistance, as embedded in the distinct historical context of cultural emancipation endeavours in Soviet Belarus.

Keywords: Soviet dissent, Samizdat, Tamizdat, Soviet Intelligentsia, Cultural Resistance, Soviet Belarus, Late Socialism, Anti-Colonial Discourses.

Уводзіны: ізноў пра гісторыю савецкага дысідэнцтва і неабходнасць яе перагляду

У лістападзе 2023 года расійскі фонд «Международный мемориал» («Міжнародны мемарыял») і польская Фундацыя «Ośrodek Karta» («Асяродак Карта») арганізавалі сумесную дыскусію на тэму «Дысідэнты і імперыя»². Назва гэтая, аднак, аказалася зманлівай. Дыскусія толькі павярхоўна закранула памкненні дысідэнцкіх асяродкаў у СССР крытычна адрэфлексаваць імперскую спадчыну Расіі. Больш за тое, нягледзячы на відавочныя спробы прапанаваць новае разуменне дысідэнцкага руху, у цэнтры размовы ізноў апынуліся вядомыя гісторыі дзеячаў з усталяванага з часоў халоднай вайны пантэону савецкага дысідэнцтва.

Унёсак абедзвюх арганізацый у захаванне і вывучэнне гісторыі супраціву ў часы позняга сацыялізму цяжка перабольшыць.

2 Круглый стол из цикла «Параллели»: «Диссиденты и Империя», Общество Мемориал, 16.11.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=CERi4NUCElk> (доступ: 20. 12. 2023).

Гэты ўнёсак сягае далёка за каталагізацыю (і кананізацыю) расійскага, перадусім маскоўскага, дысідэнцтва. Так, менавіта Збігнеў Глуза, актывіст «Карты» на пачатку 1980-х і пазнейшы заснавальнік Фундацыі Асяродку «Карты», быў адным з ініцыятараў даследавання беларускага нонканфармізму ў другой палове 1990-х³. З гэтых даследаванняў, між іншым, вядзе свой пачатак і вядомы беларускі «Архіў найноўшай гісторыі». У 2007 годзе Глуза разам з праваабаронцам і супрацоўнікам «Мемарыяла» Аляксандрам Даніэлем адрэдагаваў і выдаў двухтомны «*Słownik dysydentów*» («Слоўнік дысідэнтаў»)⁴, другі том якога ўключае і невялікі раздзел, прысвечаны Беларусі. У адрозненне ад стваральнікаў шматлікіх расійскіх і міжнародных выданняў падобнага кшталту, укладальнікі слоўніка ўключылі некаторых беларускіх нацыянальных і культурных актывістаў у шэрагі дысідэнтаў.

Нягледзячы на некаторыя станоўчыя вынікі, важна бачыць і крытыкаваць абмежаванасць такога погляду на гісторыю дысідэнцтва, які ўжо пяць дзесяцігоддзяў грунтуецца на дыхатаміі цэнтра і перыферыі, малога і вялікага, культурнага і палітычнага, супрацы і супраціву і якому не хапае крытычнай дыстанцыі ў дачыненні да сябе самога⁵. Як заўважаў Рынажыт Гуха, «ніякая крытыка не можа быць цалкам рэалізаваная да таго часу, пакуль яе аб'ект не [дастаткова] дыстанцыяваны ад яе суб'екта» (Guha 1997: 7)⁶. Недахоп дыстанцыі і крытычнай рэфлексіі спрыяе далейшаму пашырэнню міфа пра савецкае (чытай — расійскае) дысідэнцтва. Міфа

3 З размовы аўтаркі са З. Глузам у лютым 2022 года.

4 *Słownik dysydentów: człowiek w postaciach ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956-1989* / Red. Daniel A., Bieńkowska I. Tom II. Warszawa: Ósrodek Karta, 2007, S. 136-151.

5 Сярод ключавых прац і калекцый дакументаў, створаных у рэчышчы гэтай інтэлектуальнай традыцыі, гл.: Meerson-Aksenov M., Shragin B. *The Political, social, and religious thought of Russian samizdat: An anthology*. Nordland Publishing, 1977; Стреляный А., Бахтин В., Сапгир Г., Ордынский Н. (ред.). Самиздат века. Минск; Москва: Полифакт, 1997; Eichwede W. *Samizdat. Alternative Kultur in Zentral- Und Osteuropa. Die 60-er bis 80-er Jahre*. Forschungsstelle Osteuropa. Edition Temmen, 2000; Игрунов В., Барбакадзе М. Антология Самиздата. Неподцензурная литература в СССР. Том 1-3. Москва: ИГПИ, 2005; Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. Москва: Московская Хельсинкская Группа, 2012; Kind-Kovács F. *Written Here, Published There: How Underground Literature Crossed the Iron Curtain*. Budapest: CEU Press, 2014; і нядаўна: Nathans B. *To the Success of Our Hopeless Cause: The Many Lives of Soviet Dissident Movement*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2024.

6 «For no criticism can be fully activated unless its object is distanced from its agency».

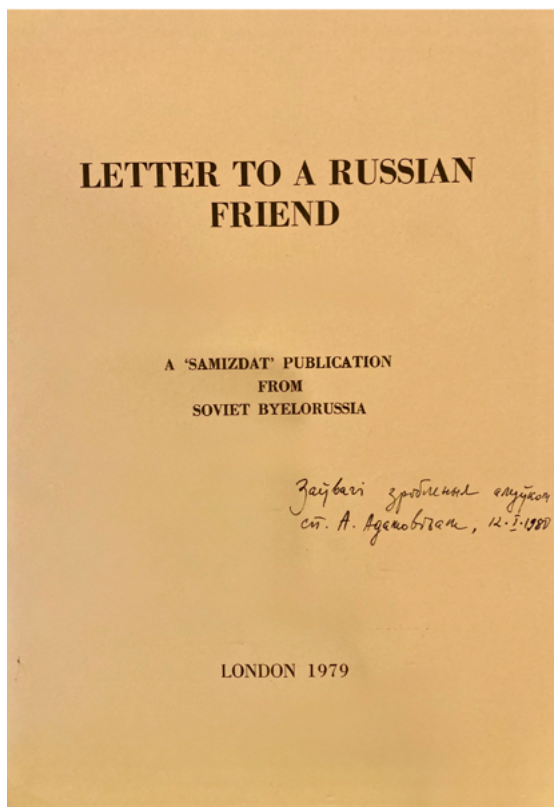
праблематычнага, калі не сказаць — шкоднага, не толькі для нацыянальнай гісторыі, але і для актывістаў і актывістак, што апынуліся ў яго цені. Не менш шкодны ён і для самой расійскай інтэлігенцыі, што, хаваючыся за гэтым міфам, стварыла і падтрымлівала для сябе і іншых ілюзію прысутнасці моцнага дэмакратычнага памкнення ў постсавецкім расійскім грамадстве.

Гэтай пасткі не ўдалося пазбегнуць і ўдзельнікам згаданай дыскусіі, што пачалася і скончылася на развагах пра тое, ці знаходзілася пытанне нацыянальнага самавызначэння ў полі цікавасці расійскіх дысідэнтаў. Да крытыкі ўплыву імперскага светаўяўлення на мысленне большасці вядучых расійскіх дысідэнтаў у дыскусіі справа так і не дайшла. Яшчэ ў меншай ступені ўдзельнікі дыскусіі змаглі наблізіцца да разумення сутнасці «нацыянальнага пытання» з пазіцыі тых, хто меў і мае да яго непасрэднае дачыненне.

Гэта эсэ не з'яўляецца прамой рэакцыяй на дыскусію. Яно — адзін з вынікаў шматгадовых разважанняў над тэмай. Аднак, як я спадзяюся, можа быць зразумета як своеасаблівы адказ на пастаўленыя ёю пытанні.

У цэнтры майго даследавання — непадцэнзурны тэкст беларускага філолага, літаратуразнаўцы і гісторыка літаратуры Аляксея Каўкі (1937–2024) «Пісьмо русскаму другу». Тэкст быў напісаны ў Маскве ў 1976–1977 гадах, быў таемна перапраўлены за мяжу і ўпершыню пабачыў свет у 1979 годзе ў Лондане на рускай (у арыгінале) і ангельскай (як «Letter to a Russian Friend») мовах (Letter 1979). Цікавіць мяне будзе таксама гісторыя яго выдання і рэцэпцыі. «Ліст рускаму сябру» быў першым класічным (у сэнсе адпаведнасці агульнапрынятаму азначэнню — створаны па адзін бок жалезнай заслоны і выдадзены па другі яе бок) беларускім тамвыдавам. Яго аўтара, аднак, рэдка называюць дысідэнтам (а ў заходне-еўрапейскіх даследаваннях непадцэнзурнага друку ў сацыялістычным блоку — здаецца, ніколі). Даследуючы гісторыю Аляксея Каўкі і яго «Ліста», я спрабую адказаць на пытанне, як ва ўмовах паслясталінскага савецкага грамадства лакальныя (нацыянальныя) суб'екты, што паспяхова былі ўбудаваныя ў структуры савецкай улады і, адпаведна, заангажаваныя ў механізмы яе культурнага, палітычнага і эканамічнага прыгнёту, пачынаюць ставіць гэтыя структуры пад пытанне і паўставаць супраць іх.

Як я імкнуся далей паказаць, праблема дэкаланізацыі і крытыкі імперскага мінулага (і сучаснасці) мела свае пункты рэфэрэнцыі і ў гісторыі Беларусі часу позняга сацыялізму. Радыкальныя змены ў адносінах да стану і статусу беларускай мовы і культуры ў той час і спробы іх растлумачыць матывавалі звярнуцца да дыкурсійнага апарату вызваленчых антыкаланіяльных рухаў. Яшчэ

Ілюстрацыя 1.

Першая старонка арыгінальнага выдання «Ліста рускаму сябру» (1979). Копія з рукапіснымі заўвагамі літаратуразнаўцы Антона Адамовіча захоўваецца ў Архіве Беларускай Бібліятэкі і Музея імя Францішка Скарыны ў Лондане, Вялікабрытанія

цалкам не сістэматычны, такі зварот, аднак, указваў на істотны зрух у структуры мыслення, калі адбываўся пераход ад крытыкі асобных з'яў савецкай рэчаіснасці да пошуку тэарэтычнага фундаменту для такой крытыкі. Сярод іншага мяне цікавяць і сродкі, дзякуючы якім гэты пошук стаў магчымым. Гэтае эсэ таксама з'яўляецца спробай працягнуць перагляд гісторыі савецкага дысідэнцтва і прапанаваць адну з магчымых іншых яго гісторый. Такую, якая засяродзілася б не на памнажэнні гераічных эпасаў, а на дакладным вывучэнні механізмаў супрацы і супраціву, укаранёных у канкрэтным гістарычным досведзе барацьбы за культурную эмансipaцыю ў Савецкай Беларусі.

Гісторыя камуніста Аляксея Каўкі

У першай, біяграфічнай, частцы гэтага эсэ мяне найперш будуць цікавіць падзеі, якія так ці інакш могуць растлумачыць абставіны напісання і распаўсюджвання «Ліста», а таксама сутнасць пытанняў, якімі задаецца аўтар, і яго аргументацыя.

Гісторыя савецкага дысідэнцтва⁷ прапаноўвае шматлікія прыклады таго, як супраціў сістэме становіўся магчымым і звычайна вынікаў з сярэдзіны самой гэтай сістэмы. Такія прыклады ўсё яшчэ сарамліва замоўчваюцца ці прыгадваюцца толькі зрэдку. Быццам яны не цалкам належаць гісторыі таго (той) ці іншага (іншай) героя ці гераніі. Быццам гэта гісторыя, якая па-сапраўднаму пачынаецца толькі з моманту ўсведамлення, пераходу з аднаго свету ў іншы, сапраўдны. А між іншым складанасць і супярэчліvasць выбару з'яўляецца неад'емнай часткай гісторыі, у якой нязгода і супраціў нярэдка вынікаюць з магчымасцяў і ўмоў, створаных дзякуючы прыналежнасці да структураў улады і павінны разглядацца адпаведна⁸. Ніжэй — толькі некалькі такіх прыкладаў.

Знакаміты дысідэнт і ў мінулым генерал Пётр Грыгарэнка кіраваў дывізіяй, што руйнавала старажытную сакральную архітэктурку ў паваенным Віцебску. Ягоная высокая пасада і служба савецкай уладзе надавалі важкасць ягонай пазіцыі ў пазнейшым супрацьстаянні з апошняй⁹. Такім жа чынам слаўтыя «мінскія палкоўнікі» Яфім Давідовіч, Леў Аўсішчар і Навум Альшанскі, якія з пачатку 1970-х змагаліся за правы на выезд у Ізраіль і з дзяржаўным антысемітызмам і чыя гісторыя цыркулявала ў заходняй прэсе, атрымалі ад савецкай улады шматлікія ўзнагароды і прывілеі і былі наскрозь савецкімі людзьмі (Astrouskaya 2022). Яўгенія Гінзбург, вядомая дысідэнтка і аўтарка «Крутога маршруту», яшчэ ў сярэдзіне 1930-х гадоў вяла бесклапотнае жыццё жонкі старшыні Казанскага гарсавета і нават пасля 18 гадоў, праведзеных у зняволенні, засталася прававернай камуністкай¹⁰. Добра вядомая і высокая ацэненая праца Івана Дзюбы «Інтернаціоналізм чы русіфікацыя» (1965) (Дзюба 1968), што займала важнае месца ў гісторыі ўкраінскага самвыдаву, была амаль цалкам пабудавана на аргументацыі класікаў марксізму-ленінізму. Надзвычайная смеласць духоўных і інтэлектуальных пошукаў філосафа і паэта Алега Бембеля (гл., напрыклад: Кавалёў 2023) таксама шмат у чым была абумоўлена

7 Вядома, што і тэрмін «дысідэнт» (ад лац. *dissidēre* — адыходзіць, не згаджацца) утрымлівае канатацыю прыналежнасці да сістэмы.

8 Адзін з прыкладаў, як гэта было магчыма, прапануе гісторыя савецкіх хіпі, якія вельмі часта паходзілі з прывілеяваных сем'яў савецкіх амбасадараў і бюракратаў, а часам і самі ў дзяцінстве жылі ў «капіталістычных» краінах. Гл.: Фюрст Ю. *Цветы, пробившие асфальт. Путешествие в советскую Хиппландию*. Новое литературное обозрение, 2023.

9 Григоренко П. *В подполье можно встретить только крыс...* Нью-Йорк: Детинец, 1981.

10 Гл.: Гинзбург Е. *Крутой маршрут: хроника времён культа личности*. Москва: Советский писатель, 1990.

яго прыналежнасцю да сям’і найвядомейшага беларускага савецкага скульптара і народнага мастака Беларусі Андрэя Бембеля і, адпаведна, абставінамі, якія такая прыналежнасць стварала¹¹.

Іншая справа, што тыя, хто меў магчымасць і ўмовы для крытыкі і вольнага выказвання, зусім не заўсёды іх выкарыстоўвалі. Як дакладна мог адбывацца выхад за межы сістэмы, паказвае гісторыя Аляксея Каўкі.

Аляксей Каўка нарадзіўся і правёў дзяцінства і юнацтва ў вёсцы Машчаліна, што знаходзіцца за 90 кіламетраў на паўднёвы ўсход ад Мінска і каля 20-ці ад раённага цэнтра — горада Чэрвеня. У 1941 годзе, яшчэ на пачатку вайны, чатырохгадовы Аляксей застаўся без бацькоў, пад апекай таксама непаўналетніх, але крыху старэйшых сяцёр (Каўка 2013: 17–26). Такім чынам, выпрабаванні і нястача ваенных і пасляваенных гадоў¹² асабліва цяжка закрунулі яго.

Прасоўванне па партыйнай лініі было лагічным шляхам для таленавітага юнака з беларускай правінцыі, што не меў вялікай пратэкцыі і меў амбіцыі. У 1951 годзе, пасля сканчэння сямі класаў беларускай сярэдняй школы ў Чэрвені (дзе навучанне, верагодней за ўсё, адбывалася па-беларуску), ён паступае ў Мінскі бібліятэчны тэхнікум і непрацяглы час працуе бібліятэкарам. У 1956 годзе 19-гадовы Аляксей Каўка становіцца членам КПСС, у гэты ж час ён пачынае службу ў Савецкай арміі. Пасля працуе інструктарам, а затым і першым сакратаром Чэрвеньскага райкама ЦК ВЛКСМ і адначасова вучыцца завочна на беларускім аддзяленні філалагічнага факультэта БДУ. Скончыўшы ўніверсітэт у 1961 годзе, ён атрымлівае пасаду сакратара Мінскага абкама ЦК ВЛКСМ.

Імклівы кар’ерны рост працягваецца ў Маскве, дзе Каўка ў 1968 годзе пачынае працу ў міжнародным аддзеле камсамола, адказваючы за яго адгалінаванне ў Польскай Народнай Рэспубліцы. Адначасова ён вучыцца ў аспірантуры Акадэміі грамадскіх навук пры ЦК КПСС, якую заканчвае ў 1971 годзе¹³. Адрозна пасля

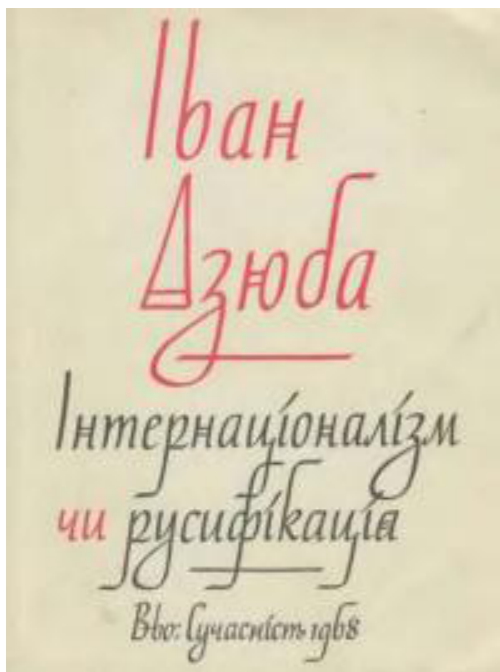
11 Гл., напрыклад, успаміны маці А. Бембеля скульптаркі Вольгі Бембель-Дзядок: Бембель-Дедок О. *Воспоминания*. Предисловие Е. Гаповой; вступ. статья Т. Бембель. Минск: Пропилеи, 2006.

12 Пра становішча беларускага насельніцтва падчас і пасля вайны гл.: К’яры Б. *Штодзённасць за лініяй фронту: Акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941–1944)*. Мінск: Медысонт, 2005; Kashtalian I. *The Repressive Factors of the USSR's Internal Policy and Everyday Life of the Belarusian Society (1944–1953)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2016; Exeler F. *Ghosts of War*. Ithaca: Cornell University Press, 2022.

13 Вышэйшая навучальная ўстанова для падрыхтоўкі партыйных і савецкіх кіраўнікоў. Заснавана ў 1921 годзе як Інстытут чырвонай прафесуры, з 1938 года — Вышэйшая школа марксізму-ленінізму, з 1946 і да 1991 —

Ілюстрацыя 2.

Першая старонка эсэ
І. Дзюбы «Інтернаціоналізм
чи русифікація?»,
тамвыдацкая пуб-
лікацыя 1968 года
(Мюнхен: Сучасність).
Крыніца: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/256-dzyuba-i-internationalizm-chi-rusifkatsiya/>

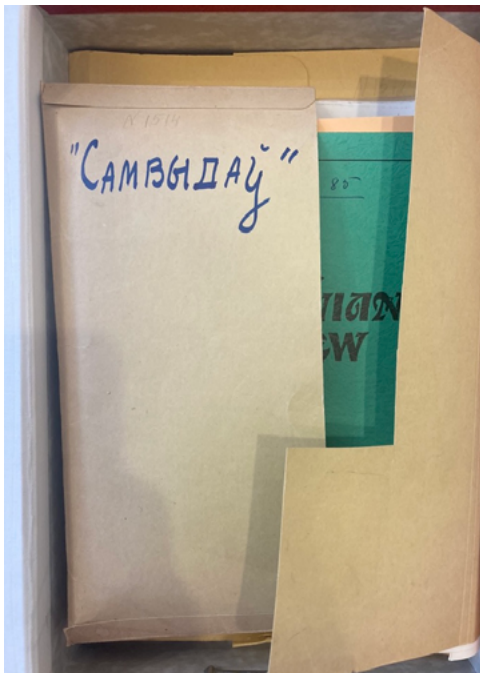
заканчэння і да 1979 года Каўка працуе старшым навуковым супрацоўнікам, а пасля і загадчыкам аддзела ў Інстытуце эканомікі сусветнай сацыялістычнай сістэмы Акадэміі навук СССР (Дзярновіч 2004: 102–103).

Паспяховае маскоўскае кар’ера было прамым шляхам да прывілеяў і прызнання, да якіх так шчыра імкнуліся шматлікія правінцыялы пакалення 1960-х з усіх абшараў шматнацыянальнага СССР. Нягледзячы на, а магчыма, і дзякуючы гэтаму відавочнаму кар’ернаму поспеху, «недавучаны» па беларускай літаратуры на філалагічным факультэце ў БДУ (як успамінаў сам аўтар), ён пачаў напоўніць цікавіцца ёю і вывучаць яе менавіта ў Маскве¹⁴. Працуючы

Акадэмія грамадскіх навук пры ЦК КПСС. Гл.: «История Академии», https://www.ranepa.ru/ob-akademii/istoriya-akademii/?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (доступ: 21.12.2023). Важна зазначыць, што доступ у Акадэмію быў складаным і, хутчэй за ўсё, абмежаваным. Так, колькасць партыйных і савецкіх працаўнікоў, што паміж 1971 і 1977 гадамі скончылі Акадэмію, была ўсяго 28 чалавек (для параўнання: 75 і 1235 чалавек скончылі за гэты час адпаведна дзённае і завочнае аддзяленне Вышэйшай партыйнай школы пры ЦК КПСС і 873 чалавекі — Мінскую вышэйшую партыйную школу). Гл.: *Коммунистическая партия Белоруссии в цифрах, 1918–1988*. Минск: Беларусь, 1988, с. 219.

14 З адказаў А. Каўкі на пытанні аўтаркі, 28.06.2021.

Ілюстрацыя 3.

Тэчка з матэрыяламі датычнымі першай публікацыі «Ліста рускаму другу», сабраная біскупам Чэславам Сіповічам у Лондане. Захоўваецца ў архіве Беларускай Бібліятэкі і Музея імя Францішка Скарыны ў Лондане, Велікабрытанія

над кандыдацкай дысертацыяй па гісторыі польскага сацыялізму, да кожнай сваёй бібліятэчнай замовы Каўка дадаваў «адно-другое беларускае выданьне» (Каўка 1998: 58). У Дзяржаўнай публічнай гістарычнай бібліятэцы РСФСР ён атрымаў доступ і да спецсховішча, дзе захоўвалася ўнікальная беларуская калекцыя (як выявілася пазней — таксама і са збораў паваяннага першага сакратара ЦК КПБ Панцеляймона Панамарэнкі) (Каўка 1998: 57–67)¹⁵. Першай замоўленай з той калекцыі кнігай аказваецца арыгінальнае (1918 года) выданне «Вянка» М. Багдановіча. У бібліятэцы, між іншага, Каўка пазнаёміўся з працамі М. Гарэцкага, М. Доўнар-Запольскага, А. і І. Луцкевічаў, А. Станкевіча, І. Канчэўскага (Абдзіраловіча), недаступнымі тады для большасці чытацкай публікі ў Мінску¹⁶.

У 1977 годзе выйшла кнігай яго кандыдацкая дысертацыя пад назвай «Польшча: айчына і сацыялізм» («Польшча: отечество и социализм», Кавко, 1977). У манаграфіі аўтар разглядаў пытанне суадносін паўміж патрыятызмам і сацыялізмам (на прыкладзе дзейнасці Польскай аб'яднанай рабочай партыі). Некалькі гадоў раней падобная пастаноўка пытання (у дачыненні да Украіны і, вядома,

15 Панамарэнка быў, вядома, не першым уладальнікам гэтага збору. Вядома, напрыклад, што частка бібліятэкі належала Канстанціну Езавітаву.

16 Там жа.

у нашмат больш вострай форме) цікавіла Івана Дзюбу ў працы «Інтэрнацыяналізм ці русіфікацыя». Апошняя, пасля яе шырокага распаўсюджвання ў самвыдаве і на Захадзе, была аб'яўлена ідэалагічна шкоднай і выклікала ганенні на аўтара.

Як і Дзюба, — выдатна ведаючы гісторыю Камуністычнай партыі СССР і творы Маркса, Энгельса, Леніна, — Каўка таксама цікавіцца пытаннем пра сапраўдную сутнасць інтэрнацыяналізму і пра тое, дзе палягаюць ягоныя межы. Паспяхова інтэграваны ў маскоўскую акадэмічную гуманітарную супольнасць — рэдкая сітуацыя для беларусаў таго часу, — Каўка тым не менш паходзіць з зусім іншага сацыяльнага асяроддзя і адчувае сваю іншасць. З гэтай розніцы, а таксама з глыбокай абазнанасці ў беларускай літаратуры, а магчыма, і з вялікай прывязанасці да малой радзімы Чэrvеньшчыны (Каўка пасля не раз вяртаецца да яе гісторыі ў тэкстах, даследаваннях, успамінах) і нараджаецца яго заангажаванасць праблемай нацыянальнага самавызначэння ў СССР. Гэтай праблеме і прысвечаны вядомы «Ліст рускаму сябру» («Письмо русскому другу»), які Каўка пісаў з лістапада 1976 па красавік 1977 года (Letter 1979: 58) — першы і, бадай, найбольш значны нелітаратурны тамвыдаў з савецкай Беларусі. «Ліст» выдаецца ў Лондане праз прыкладна два гады пасля напісання, што дастаткова хутка ў параўнанні са шматлікімі іншымі прыкладамі. Часам шляхі непадцэнзурных тэкстаў з Усходу на Запад былі сапраўды доўгімі¹⁷.

Шлях «з Мінска ў Лондан»

Як выдатнага знаўцу польскай мовы, культуры і грамадства (і, пэўна ж, добранадзейнага камуніста) у 1977 годзе Аляксея Каўку накіравалі на працу ў савецкую амбасаду ў Варшаву, дзе ён адказваў за культурныя кантакты і афіцыйна прадстаўляў Саюз савецкіх таварыстваў сяброўства і культурных сувязей з замежжам (Дзярновіч 2004: 103)¹⁸.

17 Аднак былі і адваротныя прыклады. Так, пераклад вядомай прамовы Васіля Быкава на Пленуме Саюза пісьменнікаў Беларусі ў траўні 1966 з'яўляецца ў франкфурцкім эмігранцкім часопісе «Грани» ў тым жа самым годзе. Верагодна, таму, што гэтай прамове папярэднічала раскрытыкаваная ў «Праўдзе» публікацыя аповесці «Мёртвым не баліць» у маскоўскім часопісе «Новый мир». Гл.: Речь Василя Быкова на съезде Союза писателей Белоруссии. Грани 61 (1966): 113–121. Таксама і эсэ Міхаіла Кукабакі «Украденая родина» вельмі хутка пачынае абмяркоўвацца ў эмігранцкай прэсе, хутчэй за ўсё, праз тое, што сам Кукабака быў ужо добра вядомы на Захадзе як дысідэнт і вязень сумлення.

18 Пра тое, як функцыянавалі такія таварыствы, на прыкладзе стасункаў паміж БССР і ГДР гл.: Klöckner M. *Kultur und Freundschaftsbeziehungen zwischen der*

У Варшаве ён працягвае далей цікавіцца беларускай і замежнай літаратурай. Сярод такой літаратуры, напрыклад, можна ўзгадаць недаступнае ні ў Маскве, ні ў Мінску берлінскае выданне «Беларусі» (1919) А. Цвікевіча ці «Гісторыю крыўскай (беларускай) кнігі» (1926) В. Ластоўскага, а таксама «1984» Дж. Оруэла. Там жа Каўка пазнаёміўся і пасябраваў з гісторыкам Юркам Туронкам (Jerzy Turonek, 1929–2019) (Каўка 2006), беларусам, які таксама пражыў большую частку жыцця за межамі краіны. Праз Туронка, які ўжо з 1970-х мае магчымасць бываць у Мінску, а з канца 1970-х — у Лондане¹⁹, пасля наладжваецца шлях «з Мінска ў Лондан» (азначэнне маё. — Т. А.) — нефармальны інфармацыйны канал, па якім праз жалезную заслону пакрысе пачынае прасочвацца і беларускі непадцэнзурны друк (Гардзіенка 2010: 208–210). У Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны ў Лондане захоўваюцца сведчанні, што прынамсі з 1978 года Туронак актыўна дасылаў туды непадцэнзурныя матэрыялы з савецкай Беларусі, сярод іх былі, напрыклад, вершы Ларысы Геніюш²⁰. А вясной 1979 года Туронак наведаў Бібліятэку асабіста, 25 красавіка выступіўшы там з дакладам «Дзейнасць Праф. Вацлава Іваноўскага ў Менску ў 1941–1943 гг.»²¹.

Гісторык, палітолаг і тагачасны супрацоўнік Радыё Свабода / Радыё Свабодная Еўропа (RFE/RL) Раман Солчанюк яшчэ ў 1990-м звярнуў увагу на асаблівую ролю савецкай Беларусі ў фармаванні польска-савецкіх стасункаў. У 1970-я — 1980-я аж тры з адзінаццаці пасляваенных савецкіх амбасадараў былі этнічнымі беларусамі. Даўжэй за ўсіх затрымаўся на гэтай пасадзе сумна вядомы ў асяроддзі беларускай інтэлігенцыі Станіслаў Пілатовіч (у Польшчы паміж 1973 і 1978 гадамі; Solchanuk 1990: 179). Каўка працаваў у беларускай амбасадзе якраз пасля Пілатовіча і перад наступным беларускім (па паходжанні) амбасадарам Аляксандрам Аксёнавым (1983–1986). Ён апынуўся ў сацыялістычнай Польшчы якраз у час, калі істотна змянілася палітыка кіруючай партыі ў дачыненні да меншасцяў. У 1976 годзе выйшла пастанова ЦК ПАРБ (Польская

DDR und der Belorussischen Sozialistischen Sowjetrepublik (1958–1980). Stuttgart: Steiner, 2017. Гл. таксама маю англамоўную рэцэнзію на кнігу: Astrouskaya T. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, vol. 69, no. 1 (2021): 164–66. JSTOR, <https://www.jstor.org/stable/27143578>.

19 Francis Skaryna Belarusian Library and Museum. ZBVB Collection, 1976–1980. Box 1. Folder 4.

20 Francis Skaryna Belarusian Library and Museum. Łarysa Hienijuš Collection. Box 1. Folder 2.

21 Francis Skaryna Belarusian Library and Museum. ZBVB Collection, 1976–1980. Box 1. Folder 4

аб'яднаная рабочая партыя) «Аб умацаванні еднасці народа», што значна пагоршыла становішча беларускай меншасці (Туронак 2010: 162)²².

Не маглі не паўплываць на Аляксея Каўку і ўздым «Салідарнасці» («Solidarność»), рабочыя страйкі па ўсёй краіне, а таксама надзвычайнае становішча, уведзенае ў 1981 годзе генералам і тагачасным фактычным кіраўніком Польшкай Народнай Рэспублікі Войцехам Ярузельскім (Wojciech Witold Jaruzelski, 1923–2014). Знаходзячыся ў гэты час у Варшаве, Каўка шкадуе аб «дактрынёрстве, кампілятыўнасці» напісанай ім гісторыі польскага сацыялізму і адначасова думае пра гісторыю Беларусі, што прасціралася б далёка за межы яе савецкай дзяржаўнасці (Каўка 2006)²³. У гэты ж час ён дапамагае перадаць на Захад дзве паштоўкі (аўтарства Яўгена Куліка на той час было невядомым)²⁴, прысвечаныя тысячагоддзю Беларусі (Дзярновіч 2004: 104; Каўка 2006; Гардзіенка 2010: 209; Astrouskaya 2024: 344).

Падчас сваёй працы ў амбасадзе Каўка мае магчымасць пазнаёміцца з водгукамі на яго «Ліст» з таго, заходняга, боку жалезнай заслоны, якая з Варшавы аказалася нашмат больш пранікальнай, чым з Мінска ці нават Масквы. Ён выпадкова чуе, як яго ўласныя словы з «Ліста» перадае Радые Свабода, а таксама атрымлівае магчымасць пазнаёміцца з пазітыўнай ананімнай рэцэнзіяй (падпісанай З. П.) у эмігранцкім часопісе «Божым шляхам» (Каўка 2006)²⁵.

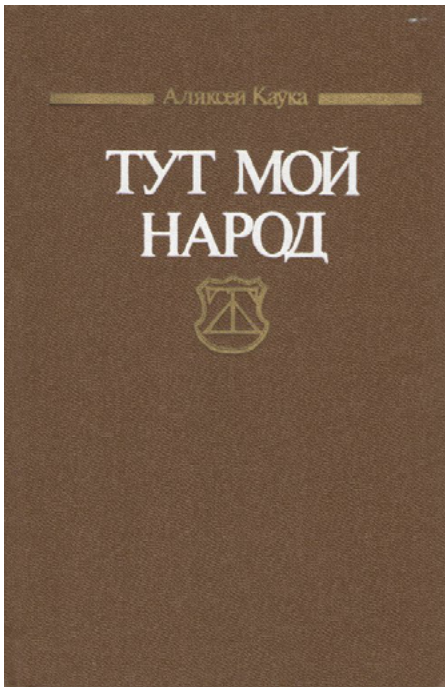
Пасля вяртання з Варшавы Каўка знаёміцца і цесна камунікуе з іншым маскоўскім беларусам — рэпрэсаваным, а пасля прызнаным гісторыкам Мікалаем Улашчыкам (1906–1986) (Улашчык 2016: 322), сяброўства з якім зрабіла на першага вялікі ўплыў. Пазней,

22 Гэтыя пытанні абмяркоўваліся на працягу 1980-х, гл., напрыклад: Argumenty do dialogu polsko-białoruskiego. Zeszyt 1. Przedświt, 1986.

23 Урыўкі з «дыпламатычнага» дзённіка Аляксея Каўкі з невялікім каментаром Алега Дзярновіча ўпершыню друкаваліся ў «Нашай Ніве» ў 1996 годзе. Каўка А. Недыпламатычныя нататкі. Беларускі дзённік 1979. *Наша Ніва* 31.03.1996: 6 і 11.

24 У тым жа годзе на старонках свайго дзённіка Каўка захапляецца гравюрамі Я. Куліка да лаціна-беларуска-рускомоўнага юбілейнага выдання «Песні пра зубра» М. Гусоўскага.

25 З. П. [?] З нагоды публікацыі «Ліста да рускага сябра». *Божым шляхам* 151 (1980): 34–35. Аўтар рэцэнзіі намякае, аднак, што жыве ў БССР: «Жывучы ў БССР, штодзённа сустракаем (sic!) са шматлікімі фактамі, якія не пазваляюць мець у гэтай справе [гегемоніі рускай мовы і культуры] сумненняў». Абставіны з'яўлення рэцэнзіі ў часопісе да гэтага часу не вядомыя, але з асцярожнасцю можна дапусціць, што яе аўтарам быў мастацтвазнаўца і дысідэнт Зянон Пазняк.

Ілюстрацыя 4.

Вокладка манаграфіі А. Каўкі
«Тут мой народ», 1989 год.
Крыніца: <https://old.kamunikat.org/assets/images/23/01/23015-1.jpg>

пішучы пра Улашчыка, Каўка заўважае: «*беларусамі становяцца*» (вылучана мной. — Т. А.). Азначэнне «беларус» у гэтай ягонай інтэр-прэтацыі сінанімічна свядомаму выбару, пазіцыі, што настойвае на аўтаноміі Беларусі і працуе над захаваннем яе культуры. Улашчык, напрыклад, прыкладае шмат намаганняў у даследаванні пабытовай культуры сялян-беларусаў у канцы XIX — пачатку XX стагоддзя дзеля таго, каб абвергнуць міф пра адсталасць беларускага сялянства: «[...] паказаць, што не толькі дзікасі не было, але спраўней ад цэнтра Расіі гаспадарка ішла» (Улашчык 2016: 341).

Прыкладна ў той жа час, працуючы над доктарскай дысертацыяй у Інстытуце літаратуразнаўства АН СССР, Каўка пачынае займацца даследаваннем спадчыны Францішка Скарыны. Яго доктарская дысертацыя «Тут мой народ. Францішак Скарына і беларуская літаратура XVI — пачатку XX стагоддзя» выходзіць кніжкай у 1989 годзе, гэтым разам у Мінску і на беларускай мове. Выданне ён прысвячае памяці М. Улашчыка (Каўка 1989), да інтэлектуальнай спадчыны якога яшчэ не раз будзе вяртацца. У працы, якая, магчыма, так і не стала вялікім унёскам у скарыназнаўства, адной з істотных ліній падаецца спроба «вярнуць» Скарыну беларускаму народу. Культурная гісторыя сацыялізму ведала дастаткова спроб прадставіць Скарыну як носбіта агульнарускай культуры, паставіць пад сумнеў лакальную і этнічную своеасаблівасць

Скарынавай мовы і творчасці. Хоць спробы вярнуць Скарыну «яго народу» даволі паспяхова ажыццяўляліся ўжо з канца 1960-х (гл.: Trencsényi 2018: 19; Астроўская 2022: 72–73), для Каўкі важна было сцвердзіць, што мова Скарыны сягае каранямі ў мясцовую культуру і традыцыю (Каўка 1989: 43–48). Калі браць шырэй, то яго інтэлектуальнае памкненне ўсё гэтак жа датычылася спробаў сцвердзіць гістарычную суб'ектнасць Беларусі, якая доўгі час ставілася пад сумнеў у агульнапрынятым савецкім гістарычным наратыве.

Захапленне Скарынам, цікавасць да яго спадчыны далі пачатак літаратурна-гістарычнаму альманаху «Скарыніч», які ўзнік яшчэ ў савецкай Беларусі, у 1991 годзе. Афіцыйным заснавальнікам альманаха выступае Маскоўскае таварыства беларускай культуры імя Францішка Скарыны, а яго нязменным укладальнікам будзе Аляксей Каўка (апошні, адзінаццаты, нумар з'явіўся ў 2016 годзе). У самым першым нумары альманаха Каўка перадрукоўвае «Ліст да рускага сябра», дапаўняючы яго ўласнай прадмовай, дзе распавядае пра кантэкст і абставіны яго ўзнікнення, а галоўнае — раскрывае асобу яго аўтара: «А між тым у дзіцяці ёсць бацька [...]» (Каўка 1991: 153). Да гэтага часу яна заставалася невядомай²⁶.

Паказальна, што і гісторыя альманаха адлюстроўвае пакручаны шляхі беларускага друкаванага слова ўжо напрыканцы XX — пачатку XXI стагоддзя. Першыя два нумары заснаванага ў Маскве выдання друкуюцца ў Мінску, у афіцыйным выдавецтве «Мастацкая літаратура». Пазней з-за цяжкасцяў фінансавання і адсутнасці падтрымкі з боку беларускіх уладаў месца друку некалькі разоў вымушана змянялася (Скобла 2012).

Менавіта «Ліст» Аляксея Каўкі, першапачаткова ананімны, стане, бадай, самай вядомай і цытаванай яго працай, якая, аднак, да гэтага часу застаецца ўсё яшчэ мала і збольшага павярхоўна даследаванай.

«Ліст да рускага сябра»

У сваіх інтэрв'ю і каментарых да «Ліста» Аляксей Каўка тлумачыў, што напісаць ягоны першы і апошні непадцэнзурны тэкст падштурхнула кароткая рэпліка паважанага ім расійскага сябра і калегі. Першую частку, пра імавернасць хуткага знікнення беларускай

26 Цікава, што ў «калекцыі» беларускага тамвыдаву, што захоўвалася ў спецсховішчы Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У. Леніна, не было «Ліста рускаму сябру». Гл. спіс з 74 пазіцый, складзены І. Барынавым: Барінов И. Белорусский «тамиздат» в Государственной Библиотеке СССР им. Ленина (ненадрукаваны манускрыпт).

Аляксей Каўка

ПІСЬМО РУССКОМУ ДРУГУ

А д а ў т а р а: «Ліст да рускага сябра» нарадзіўся з пэсімістычнага жэрванна майго калектывізіма (гэлыі энтрафі) да беларускае мовы. Адрасаваны канкрэтнай асобе машынапісны тэкст «Ліста» на нейкім часе (1979) нечакана, без ведама аўтара, з’явіўся асобным выданнем у Лондане, з паралельным перакладам на англійскую мову; затым перадаваўся беларускай і ўкраінскай радыяцыймі радыёстанцыяй «Свабода», амацічаўся ў эміграцыйным рускім, польскім друку.

У размах «адзукат, каментарыяў на Захадзе «Ліст» разгавядаецца як анімічны, «самвыдавецкі» твор. А між тым у далічці ёсць бацька; не выстаялічы саваго імя, ён свядомы, аднак, маральнай адказнасці за лёс свайго гадунца, за адвечна-аострую праблему нацыянальнай «вжывальнасці беларусаў». Ёсць Вялікабрытанія, ёе прагэжурна-накуніца, родная наша мова сёння зноў — каторы ў гісторыі раз — выпраўляецца на шлях Адраджэння. Ня-хай жа Пяпляршчы беларускай напісці пашасціца: пры-жыкая ў роднай хаце служанка стане гаспадыняю.

Тэкст «Ліста» падаецца ў скарачаным варыянце.

Белорусский язык...

В век научно-технической революции не постигнет ли его участь волжского диалекта?

Вашим вопросом взята под сомнение существеннейшая черта моего народа, в которой выражен дух, индивидуальность и, в конечном итоге — жизнестойкость белорусов.

Вопрос о белорусском языке, перенесенный из средневековых, дореволюционных эпох, в известном смысле

© А. Каўка. 1991

153

еже существует. В объеме намного меньшем, нежели существовала бы, скажем, сто лет тому назад, жила и белорусский язык, и весь околодесимиллионный народ, говоривший на нем, объявлялись мизерою или «польскою интригою» в Северо-Западном крае; там по тридцатидесятилетнему — самоудержанию, православию, народность — рудило «русское дело», дело скорейшего превращения тогдашних «навадруссов» в восточно русских людей. Сие «русское дело», представлявшееся величайшим делом не одним полицейско-бюрократическим посетителем славы России, судьбе угодно было отправить на свалку истории вместе с обломанным клювом хищной птицы из императорского гурба.

Белорусы обрели собственную социалистическую государственность, первоочередные социальные и политические права вместе с правом развивать просвещение «на родной мове». На вещей вопрос «воспримем, что скажут еще сами белорусы относительно своей самобытности и исторической жизнеспособности, который для угнетаемого и унижаемого народа прозвучал в те мрачные времена гололом искреннего сочувствия и светлой надежды, на этот вопрос мои соотечественники представляли и продолжают представлять немало доказательств различного свойства и «качества», снимающих сомнения относительно своего естественно-исторического места в общем предназначении народов и человечества. Можно было бы адресовать Ваше внимание на эти доказательства и Ваш восприимчивый разум нашел бы нужный ответ на возникший вопрос, расставя, возможно, сопутствующие ему сомнения.

Но затронутая проблема, выходя за рамки частной беседы двух друзей, выглядит достаточно сложной и большой, чтобы замалчивать ее. Она действительно существует — в остатках ли императорского мышления, в редуцирах ли императорской политики — язык и белорусов, не оставаясь безучастными и сторонними наблюдателями. В реакции со стороны на современное положение белорусского языка заметно различие во взглядах, посещающих БССР украинцев, поляков, чехов, словаков, болгар и испанцев русских. Первое недоумевает по поводу несущественного сдвигания, второе — по поводу «искусственного» насаждения белорусского языка в Белоруссии.

В своих сомнениях Вы — не исключение, хотя мне и трудно скрыть досаду, что стереотипы о моем родном языке не чужды даже русским просвещенным умам, не исключая

154

Ілюстрацыя 5. Першая адкрытая публікацыя «Ліста» ў альманаху «Скарыніч» (1991), у ёй аўтар таксама раскрывае сваё імя. Крыніца: https://old.kamunikat.org/usie_knihi.html?pubid=39362

мовы ў сучасным ім грамадстве, Каўка выкарыстаў у якасці эпіграфу (Letter 1979: 6):

«Белорусский язык... В век научно-технической революции не постигнет ли его участь волжского диалекта?»

Другая, невядомая даслоўна, палова гэтай рэплікі — яе Каўка неаднаразова пераказваў у сваіх тэкстах і інтэрв’ю — датычылася «прадказальнасці» і зразумеласці беларусаў, амаль поўнай, як падавалася ягонаму візаві, тоеснасці беларускай і рускай гісторыі і ідэнтычнасці, якую аўтар спяшаецца аспрэчыць.

Свой «Ліст» Аляксей Каўка пачынае сцверджаннем таго, што пытанне (а хутчэй — праблема) беларускай мовы ў савецкім грамадстве працягвае існаваць: «Вопрос о белорусском языке, перенесенный из средневековых, дореволюционных эпох, в известном смысле ещё существует» (Letter 1979: 6). «В известном смысле» і «ещё» тут не проста рытарычныя фігуры. Як вядома, у савецкім грамадстве «нацыянальнае пытанне» лічылася вырашаным ужо з часоў XXII зезда КПСС, што адбыўся ў кастрычніку 1961 года.

Закранаючы моўную праблему, Каўка дакладна ведае, што гэтым ён уступае ў супярэчнасць з афіцыйным бачаннем нацыянальнай палітыкі, што, безумоўна, было небяспечнай справай. Таму, ага-ворваючыся, пакідае магчымасць для падвоянай інтэрпрэтацыі і прызнае дасягненні савецкага сацыялізму — сацыялістычную дзяржаўнасць, сацыяльныя і палітычныя правы, магчымасць адукацыі на роднай мове. Прычыну моўнай праблемы ён бачыць найперш у спадчыне мінулых часоў, а менавіта ў расейскім імперыялізме, калі «и белорусский язык, и весь околодесятиmillionный народ говоривший на нем объявлялись химерою или “польскою интригою»» (Letter 1979: 6). Не менш супярэчлівай аказваецца ідэя савецкага інтэрнацыяналізму, дзе роўнасць і братэрства абарочваюцца «фактычнай няроўнасцю» (Letter 1979: 6) і татальнай культурнай уніфікацыяй.

Зварот да «рускага» сябра тут таксама невыпадковы, бо менавіта з рэшткамі «[...] “русского дела”... в... суверенной социалистической (sic!) Белорусской Республике» (Letter 1979: 21) змагаецца аўтар. І менавіта з боку рускай культуры і інтэлігенцыі аўтар не бачыць ніякага разумення праблемы страты культурнай разнастайнасці ў савецкім грамадстве. Аўтар аказваецца ў разгубленасці, бо ідэальны вобраз рускага інтэлігента-дэмакрата, што быў створаны рускай літаратурай XIX стагоддзя і працягваў культывацца ў сталінскую і брэжнеўскую эпохі, пачынае раптам разбівацца аб нацыянальнае пытанне. Ён шукае і не знаходзіць сённяшняга Мікалая Дабралюбава, «способного с высоты могучего великорусского полета взглянуть на судьбу белорусов не менее уважительно как и покровительствующе (sic!)» (Letter 1979: 6).

Лісты да сяброў і ворагаў

Форма «ліста», якую Каўка выбірае для свайго адзіночнага паўстання за права беларускай мовы на існаванне, была, хутчэй, тыповай. Адкрытыя лісты — у тым ліку да сяброў і ворагаў — былі распаўсюджаныя ў асяроддзі ўсходнееўрапейскай інтэлігенцыі ўжо ў XIX стагоддзі. Асаблівае месца займалі яны і ў савецкім грамадстве²⁷. Больш за тое, у познім СССР індывідуальныя і калектыўныя лісты маглі быць формай культурнага супраціву. У 1966 годзе Вар-

27 Больш гл., напрыклад: Doucette C. Soviet Letters. In: *Reading Russian Sources*, ed. George Gilbert. New York: Routledge, 2020. У Савецкім Саюзе сфармавалася вялікая традыцыя пісаць скаргі, прашэнні, петыцыі, а таксама ўхвальныя лісты на імя савецкіх кіраўнікоў і органаў улады на розных яе ўзроўнях. Але часам гэтыя звароты мелі і крытычны характар.

лам Шаламаў апісвае свае ўражання ад працэсу Сіняўскага — Даніэля ў «Лісце старому сябру»²⁸. У 1967 годзе ў Лондане і Нью-Ёрку выходзяць «Дваццаць лістоў да сябра Святланы Алілуевай» (дачка Іосіфа Сталіна)²⁹. У 1973 годзе журналіст, пісьменнік і дысідэнт Анатоль Красноў-Левіцін занатоўвае ход судовага працэсу над Пятром Якірам і Віктарам Красіным у форме «ліста да сябра»³⁰. З самым пачаткам перабудовы беларуская, як і нацыянальныя інтэлігенцыі іншых краін, а пасля і простыя грамадзяне пачынаюць літаральна закідваць мясцовыя і партыйныя органы ўлады, друкаваныя выданні, радыё і тэлебачанне пытаннямі і развагамі пра мову і ідэнтычнасць. Крытыка моўнай і культурнай палітыкі ў СССР будзе праходзіць чырвонай ніткай праз сотні калектыўных і асабістых допісаў³¹ (Marková 2022: 30–34). Найбольш вядомымі ў гэтым шэрагу апынуцца два «Лісты да Гарбачова»: «Ліст 28-мі» (15 снежня 1986) і «Ліст 134-х» (4 чэрвеня 1987), якія імкнуліся данесці ў публічную прастору пытанне аб крытычным стане беларускай мовы. Як і ліст Аляксея Каўкі, яны вельмі хутка з’явіліся ў тамвыдаве — былі надрукаваны і выдадзены Асацыяцыяй беларусаў у Вялікабрытаніі. Аднак, у адрозненне ад першага, і адрасаты, і аўтары гэтых лістоў ужо не былі ананімнымі (Letters 1987; Санько 2019; Астроўская 2022: 81–85).

«Ліст рускаму сябру» (які, дарэчы, так і не дайшоў да свайго першапачатковага адрасата³²) значна апераджае па часе гэтую хвалю, але ён усё яшчэ не разлічаны на шырокую публіку і, хутчэй, узнікае на перакрываванні прыватнага і публічнага. Імкнучыся працягнуць пачаць з сябрам размову, Каўка разумее, што яе тэма адразу выходзіць за межы «прыватной беседы двух друзей» (Letter 1979: 7). Само сяброўства апынаецца таксама на гэтай мяжы — на працягу тэксту Каўка працягвае звяртацца да свайго адрасата на «вы». Магчыма, сябра ўсё ж не быў надта блізкім.

Супярэчнасць размежавання паміж прыватнай і публічнай сферамі была характэрнай для сацыялістычнай рэчаіснасці, калі, напрыклад, хібы дзяржаўнага кіравання абмяркоўваліся і ставіліся

28 <https://catalog.osaarchivum.org/catalog/5blq10001P>.

29 (Рус.) London: Hutchinson and Co. Ltd., 1967 (Printed in the U. S.); (Eng.) New York: Harpers & Row, 1967, <https://catalog.osaarchivum.org/catalog/K3vPnwnAWo>.

30 <https://catalog.osaarchivum.org/catalog/RZWE0bpJlO>.

31 Зразумела, што і адваротныя меркаванні, накіраваныя супраць падтрымкі моналінгвізму ў Беларусі, таксама актыўна выказваліся ў лістах, гл.: Marková 2022: 37–38.

32 З пільмовага інтэрв’ю з А. Каўкам, ліпень 2021 года, архіў аўтаркі.

пад сумнеў у абмежаванай прасторы прыватных кухняў, а нестандартныя па сацыялістычных мерках паводзіны ў прыватным жыцці нярэдка станавіліся падставай для публічнага абмеркавання і асуджэння. Як заўважаюць Alber&Stegman (2016: 6–7), менавіта непадцэнзурны друк, самвыдаў, стаў той прасторай, дзе публічнасць і прыватнасць перакрываюўваліся і нават мяняліся месцамі: таемна створаны пад покрывам прыватнай сферы самвыдаў прарываўся, нёс змены ў палітычнае вымярэнне. Фармат «ліста да сябра» тут, безумоўна, дабаўляе яшчэ адно перакрыважанне, дзе прыватнае і публічнае, асабістае і калектыўнае выходзяць за свае межы, напластоўваюцца адно на другое. Само пытанне мовы і (не) магчымасці яе ўжывання было, несумненна, і палітычным, і прыватным, і нават фізічным (у сэнсе цялесным, я яшчэ вярнуся да гэтага ніжэй) адначасова. Праз гэтую шматмернасць яно ўспрымалася асабліва балюча, закранала фізічна — назаліяла (Letter 1979: 7)³³, — вымагала неадкладнай рэакцыі, каб процістаяць у тым ліку і тым, хто «болезненно задумывается над возрождением русской идеи» (курсіў мой. — Т. А., Letter 1979: 7). Практыкаванне пісьма, якое, як бачна з дат, пастаўленых у канцы тэксту, працягваецца даволі доўга (Letter 1979: 32) — каля шасці месяцаў — было, такім чынам, працяглай спробай зразумець і пераадолець палітычныя, духоўныя і фізічныя наступствы каланіяльнай гегемоніі ў беларускім грамадстве.

Мова, суб'ектнасць і тэхналагічны прагрэс

Як я ўжо раней пісала (Астроўская 2022; Астроўская 2024), паскарэнне тэхнічнага і грамадскага развіцця, а таксама засваенне космасу і надыход інфармацыйнай рэвалюцыі спрыялі таму, што пытанне нацыянальнай мовы і культуры знешне страчвала сваю першапачатковую важнасць, станавілася быццам бы другасным у параўнанні з імклівымі тэхналагічнымі зменамі, што адбываліся ў грамадстве.

У адрозненне ад рускай мовы, іншыя нацыянальныя мовы і культуры, развіццё якіх ужо доўгі час утрымлівалася ў вызначаных межах, раптам (і цалкам адваротна мадэрнісцкім пошукам 1920-х гадоў) бачацца няздольнымі вытрымаць і выявіць імклівы націск тэхналогіі. Савецкае грамадства, здавалася, лёгка і бесперашкодна пераходзіла на рускую мову, што ўжо не была толькі сродкам міжнацыянальнай камунікацыі, а ўсё больш станавілася таксама і мовай унутрынацыянальных і асабістых зносін.

33 У арыгінале: «[...] хотя мне и трудно скрыть досаду [...]».

Праблема суадносінаў культуры і тэхналогіі ў высокаразвітым грамадстве, аднак, не была так лёгка вырашальнай, як гэта многім на той час падавалася.

Дыскусія аб зліцці моў і культур (а па сутнасці мэтанакіраваная культурная ўніфікацыя), якую прасоўвала савецкае кіраўніцтва, супала са спробамі СССР зразумець і пераадолець прычыны свайго тэхналагічнага адставання ад Заходняга свету (Kotkin 2008: 62–67; Autio-Saraasmo 2011). Часопіс «Камуніст Беларусі» («Коммунист Белоруссии»), орган ЦК Камуністычнай Партыі БССР, напрыклад, у гэты час актыўна друкуе развагі навукоўцаў, занятых пытаннем уплыву «навукова-тэхнічнай рэвалюцыі» на грамадства. Адна з распаўсюджаных перасцярогаў — яе паўтарае і аўтар «Ліста» — заключаецца ў тым, што паскоранае тэхнічнае развіццё і матэрыяльны дабрабыт нясуць пагрозу страты маральнасці ў грамадстве (Letter 1979: 28)³⁴. Сумневы ў эфектыўнасці тэхналогіі, у сваю чаргу, спараджаюць адваротны рух — да прыроды і традыцыі, што становіцца асабліва відавочным у асяроддзі інтэлігенцыі (гл., напрыклад: Garova 2017; Hutchinson 2023).

З-за рэзкай змены ладу жыцця, асабліва ў заходніх раёнах СССР, дзе працэсы індустрыялізацыі і ўрбанізацыі былі асабліва інтэнсіўнымі, гэты пераход да новага грамадства для многіх аказаўся заўважным і дастаткова балючым. Нядаўнія вяскоўцы, а сённяшнія добра адукаваныя і прывілеяваныя савецкай дзяржавай новаспечаныя гараджане (менавіта такім быў сацыялагічны партрэт беларускай ды і іншай «нацыянальнай» інтэлігенцыі ў 1970-я) не маглі не заўважаць усё больш відавочны разрыў у адукацыі, мове, побытавай культуры і звычках паміж сабой і пакаленнем сваіх бацькоў. Большасць гэта розніца проста раздражняла, некаторых, аднак, прымушала задумацца: «Дети и внуки тех белорусов [што хацелі “людзьмі звацца” — Каўка цытуе тут Янку Купалу. — Т. А.] уже стали людьми и потому-то не могут примириться с ущемлением их национального достоинства» [арыгінальнае падкрэсліванне. — Т. А.] (Letter 1979: 22).

Яшчэ ў 1965 годзе І. Дзюба адзначаў, што — пры агульным зніжэнні кнігавыдання на ўкраінскай мове — сярод тых кніг, што ўсё ж выходзілі з друку, пераважалі працы па літаратуразнаўстве, мовазнаўстве і палітычнай літаратуры. У негуманітарнай сферы кніг на ўкраінскай мове было мала, а ў сферы фізика-матэматычных навук яны проста адсутнічалі (Дзюба 1968: 152). Вядома, што

34 Пра працяг гэтых дыскусій падчас перабудовы гл.: Liavitski A. *Die Perestroika, die Intelligenzija und die Geburt des weißrussischen Populismus, 1988–1997*. Vandenhoeck&Ruprecht, 2024, S. 66–76.

з беларускай мовай сітуацыя была яшчэ больш крытычная. За ўвесь савецкі перыяд, як трапна заўважыў Валянцін Акудовіч, «з класікі сусветнага і еўрапейскага мыслення нічога не было выдадзена па-беларуску» (Акудовіч 2023: 4). Напрыканцы 1970-х — пачатку 1980-х колькасць кніг і брашур на беларускай мове, выдадзеных у БССР *per capita*, была самай нізкай з усіх нярускіх савецкіх рэспублік (Solchanuk 1990: 189). Ужо ў 1960-х савецкую Беларусь суправаджаў сумніўны флёр «самай дэнацыяналізаванай рэспублікі» (гл., напрыклад: Мороз 1978: 31). Падчас кіраўніцтва Л. Брэжнева, як і ў першыя гады кіравання М. Гарбачова, гегемонія рускай мовы і расейскамоўнай культуры, як вядома, толькі пашыраецца. Напрыклад, яшчэ ў 1986 годзе «Коммунист Белоруссии» крытыкуе пісьменніка Кастуся Тарасова за яго гістарычныя нарысы, у якіх аўтар асмельваецца ставіць пад пытанне «непадзельнасць гістарычнага шляху Беларусі і Расіі» (Solchanuk 1990: 193).

Сітуацыя з культурай у познесавецкі час яскрава адлюстроўвала супярэчнасці і парадоксы савецкага сацыялізму. Нягледзячы на параўнальна нізкія паказчыкі, колькасць друкаванай прадукцыі на беларускай мове ў абсалютных лічбах усё ж была самай высокай за ўсю гісторыю Беларусі, аднак ужыванне беларускай мовы ў паўсядзённасці радыкальна скарачалася. Гутарковая мова была безумоўнай культурна-гістарычнай каштоўнасцю, страта якой востра адчувалася дзесячамі культуры. Больш за тое, імклівы пераход ад адной да іншай мовы, які заахвочваўся (а часцей і навязваўся) зверху, не быў лёгкім для грамадства ў цэлым. Для менш адукаваных і менш мабільных слаёў грамадства ён азначаў знаходжанне ў своеасаблівым моўным «лімбе»: немагчымасць застацца ў адной мове і цалкам засвоіць іншую. Гэта стварала сітуацыю «без'языкасці», на якую звяртае ўвагу і якую крытыкуе Аляксей Каўка ў сваім тэксце.

Для добра адукаванай (у савецкай сістэме) творчай інтэлігенцыі нацыянальных рэспублік у нейкі момант заўважным становіцца таксама і яе становішча «паміж»: заахвочванне культурнай разнастайнасці тыпова суседнічала з рыгіднай культурнай іерархіяй³⁵ і пагардай да няздольных на дастаткова хуткую трансфармацыю — а то і наўпрост з расізмам³⁶.

35 Пра гэта гл., напрыклад, дзённікі Івана Шамякіна (які доўгі час займаў пасаду сакратара Саюза пісьменнікаў Беларусі), дзе ён апісваў свае рабочыя паездкі ў Маскву і стасункі з маскоўскімі калегамі: Шамякін І. *Роздум на апошнім перагоне: Дзённікі 1985–1998 гадоў*. Мінск: Мастацкая літаратура, 1998.

36 Гл., напрыклад: Shnirelman V. Race, Ethnicity, and Cultural Racism in Soviet and Post-Soviet Ideology, Communication, and Practice. *Oxford Research Encyclopedia of Communication*, 18 Jul. 2022 (accessed: 24 Nov. 2024), <https://oxfordre>.

Такім чынам, пытанне ананімнага «рускага сябра» (як падаецца, ужо амаль рытарычнае) аб верагоднасці знікнення беларускай мовы ў (надыходзячы) век «навукова-тэхнічнай рэвалюцыі», з якога пачынаецца «Ліст рускаму сябру», узнікае ў цалкам канкрэтным кантэксце.

Адказваючы на ўзнятае пытанне, літаратуразнаўца Каўка звяртаецца не да сучаснасці, а да гісторыі, з дапамогай якой ён спрабуе аднавіць справядлівасць, праводзячы паслядоўную рэканструкцыю беларускай суб'ектнасці.

Слова «безъязыкость», што так часта сустракаецца ў тэксце «Ліста», надзіва дакладна пераклікаецца са сцверджаннем немагчымасці прыгнечанага размаўляць, аб чым казалі тэарэтыкі посткаланіялізму³⁷. Ідэя таксама блізкая да разважанняў марцініканскага філосафа і псіхааналітыка Франца Фанона ў яго дэбютнай працы «Чорная скура, белыя маскі». «Валоданне мовай надзяляе чалавека выключнай сілай», — пісаў Фанон. У Фанона каланіяльная ўлада быццам бы вызначае, пасягае на фізічныя характарыстыкі суб'екта ці, прынамсі, на тое, як яны ўспрымаюцца. У сваю чаргу, Каўка кажа пра «духоўную кастрацыю» (Letter 1979: 7) як сімвалічны (і палітычны) гвалт — памкненне «выразіць за яго (беларускі народ. — Т. А.) свою волю» (Letter 1979: 7). Ён тлумачыць не-валоданне мовай нязменнай пагрозай фізічнага вынішчэння, «[...] когды не только дух, но и плоть его [народа] оказалась на грани физического истребления» (Letter 1979: 12). Гэта пагроза нязменна суправаджала беларускую нацыю праз усю гісторыю яе існавання, пачынаючы ад XI (Бітва на Нямізе) да XX стагоддзя (Другая сусветная вайна), як тлумачыць аўтар.

Аўтар «Ліста», зразумела, не меў ніякага дачынення да псіхіятрыі ці тым больш псіхааналізу альбо крытычнай тэорыі. Зыходзячы не з тэорыі, а з практыкі і сваіх паўсядзённых назіранняў, абапіраючыся на досвед гісторыі і літаратуры, у сваім тлумачэнні, ён рухаецца ў трохкутніку мова-цела-ўлада — тым самым, што застаецца важным для Фанона, Фуко і іншых тэарэтыкаў посткаланіялізму і постструктуралізму. Апісанне калектыўнай траўмы, а таксама пошук сродкаў яе лекавання — праз яе прамаўленне ў родным слове і культывацыю сваёй жыццядзейнасці — займае цэнтральную частку ліста. Як прыклад, Каўка прыводзіць

com/communication/view/10.1093/acrefore/9780190228613.001.0001/acrefore-9780190228613-e-1323.

37 Параўнайце таксама знакамітае «мову адняло» ў прадмове да «Дудкі беларускай» Ф. Багушэвіча. Ужо ў Багушэвіча немагчымасць гаварыць сігналізавала пра небяспеку і фізічнага, і палітычнага знікнення.

працяглыя цытаты жыхароў «вогненных вёсак», запісаныя А. Адамовічам, Я. Брылём і У. Калеснікам:

Вглядитесь же в лица живых из «вогненных вёсак», вслушайтесь в их печальную речь, от которой веет не только печалью. Многие поведают Вам эти люди, в том числе и о бессрочном паспорте своего языка (Letter 1979: 16).

Цяжка сказаць, ці быў Каўка знаёмы з ідэямі Фанона. Хаця савецкая падтрымка антыкаланіяльных рухаў распаўсюджвалася і на Марцініку, і нават на самога Фанона, ягоныя ідэі зусім не былі лёгка даступнымі. І гэта нягледзячы на тое, што ён наведваў СССР і даследаванні аб ім выходзілі ў краіне ўжо ў 1970-я. Першы ягоны тэкст быў перакладзены на рускую мову толькі ў 2003 годзе. А праца «Чорная скура, белыя маскі» ўпершыню была апублікавана па-руску ў часопісным варыянце ў 2020 годзе (Фанон 2020), і толькі праз два гады (2022) – асобнай кнігай³⁸.

Аднак азначэнне «безъязыкость» закранае і самога аўтара «Ліста». Ствараючы падмурак для дэкаланіяльнага мыслення на адным узроўні, Каўка адначасова выяўляе абмежаванасць свайго пратэсту на іншым. У тэксце ён неаднаразова падкрэслівае сваё захапленне рускай культурай і мовай, магутнасцю і славай рускага народа (Letter 1979: 32). Такім чынам, аўтар яшчэ не здольны ўсвядоміць, што, выступаючы супраць культурнай няроўнасці, ён адначасова з’яўляецца яе транслятарам.

Тое, што Каўка піша і размаўляе па-руску, як быццам бы дазваляе гутарыць з «рускім сябрам» на адной, ягонай мове, дае магчымасць інтэлектуальна вытанчана растлумачыць сваю пазіцыю, абараніць тых, хто такой магчымасці не мае. Аднак і ягонай рускай мове бракуе дасканаласці, што, наадварот, толькі падкрэслівае ўразлівасць таго, хто ёю карыстаецца. Вось жа, і сама патрэба тлумачыць сваю пазіцыю менавіта «рускаму» сябру – і на ягонай мове – з’яўляецца беспамылковым індикатарам прызнання іерархіі культурных зносін, пасткі, якая ўсё яшчэ працягвае ўтрымліваць аўтара «Ліста».

Паказальна, што ў сваёй (таксама ананімнай) прадмове да першага выдання «Ліста» брытанскі філолаг, перакладчык, шматгадовы старшыня Англа-беларускага таварыства Джым Дынглі (Jim Dingley) з «усёй павагай да аўтара» заўважае, што «[...] руская

38 Фанон Ф. Чёрная кожа, белые маски. Гараж, 2022. Тыраж выдання пры гэтым складае 2000 экзэмпляраў, што, вядома, вельмі мала для кнігі, выдадзенай для рускамоўнай аўдыторыі.

мова не з'яўляецца яго роднай, і што «Ліст» [арыгінальнае падкрэсліванне] пакідае некаторыя сляды таго, што ён пісаўся спехам [...]» (Letter 1979: 4)³⁹. А іншы вядомы славiст Арнольд Макмілін у сваёй рэцэнзiі дык і зусiм называе мову «Лiста» «даволi каструбаватай» («somewhat shaky Russian» — McMillin 1991: 1953).

iмкнучыся стаць пасрэднiкам памiж тымi, хто прасоўвае культурную асiмiляцыю, i «сваiм» народам, сваёй культурай у спробе абаранiць i сцвердзiць суб'ектнасць, аўтар «Лiста» не да канца паслядоўны. I адначасова, у тым лiку i праз неiдэальнасць, абмежаванасць, каструбаватасць сваёй рускай мовы, за якую нават такiя добразычлiўцы, як Дынглі i Макмілін, лiчаць за лепшае выбачыцца перад заходняй аўдыторыяй, ён аказваецца здольным агалiць механiзмы палiтычнага i культурнага прымусу ў СССР.

Пытанне культурнай каланiзацыi Беларусi

Як вядома, да iмперскага мiнулага Расii афiцыйнае кiраўнiцтва Савецкага саюза ставiлася дастаткова амбiвалентна. Познiя працы У. Ленiна, прысвечаныя «нацыянальнаму пытанню», жорстка крытыкуюць «вялiкарасейскi шавiнiзм»⁴⁰. У гэтым рэчышчы заклiкi вярнуцца да «ленiнскай нацыянальнай палiтыкi,» што ўсё часцей гучалi ў асяроддзi iнтэлігенцыi нацыянальных рэспублiк з сярэдзiны 1960-х (Дзюба 1968), аказваюцца неад'емнымi ад крытыкi расiйскага iмперыялiзму. З iншага боку, пачынаючы з «вялiкага пералому» I. Сталiна, якi, як лiчаць гiсторыкi, пачаўся ў 1928 годзе, спадчына iмперскай Расii займае трывалае месца ў самаразуменнi савецкай дзяржавы. Не ў меншай ступенi гэта датычыцца iерархii адносiн памiж нацыямi i культурамi⁴¹.

39 Цiкава, што, прыгадваючы свае ўражаннi ад першага падарожжа ў Мiнск у 1988 годзе, Джым Дынглі ўспамiнае, што Беларусь яму падалася халоднай версiяй Афрыкi — «in fact, Ghana in the west», — i гэтае ўражанне застаецца (з электроннага лiста Джыма Дынглі Таццяне Астроўскай, 28 лiстапада 2023,

40 Варта заўважыць, што i сёння маюць месца (пакуль што рэдкiя) спробы выкарыстання прапанаванай У. Ленiным (Ульянавым) крытыкi расiйскага iмперыялiзму ў пошуках адпаведнай мовы для таго, каб распачаць працэс дэкаланiзацыi ў расiйскiм грамадстве i культуры. Гл., напрыклад: Мамедов Г. Соучастие: о колониальности по-русски, 31.03.2022, https://spectate.ru/russian-colonialism/?utm_source=7%3A40&utm_campaign=1fb6a178d1-EMAIL_CAMPAIGN_2024_07_16_09_58&utm_medium=email&utm_term=0_-1fb6a178d1-%5BLIST_EMAIL_ID%5D (доступ: 19 лiпеня 2024).

41 На гэтую тэму гл., напрыклад: Brandenberger D. «Basically, it's a History of the Russian State»: Russocentrism, Etatism, and the Ukrainian Question in Stalin's Editing of the 1937 Short History of the USSR. *Nationalities Papers*. Published

Ва ўмовах халоднай вайны Савецкі Саюз укладаў вялікую колькасць матэрыяльных і інтэлектуальных рэсурсаў дзеля таго, каб утрымаць і пашырыць свой уплыў на арабскі свет, Індыю, краіны Афрыкі і Лацінскай Амерыкі⁴². Старонкі савецкіх выданняў і абавязковыя для розных сацыяльных колаў заняты палітінфармацыі былі прасякнутыя непрымірымасцю ў дачыненні да імперыялізму і каланіялізму. Такім чынам, савецкія грамадзяне сапраўды былі добра знаёмыя з дыскурсіўным інструментаром дэкаланізацыі і, адрозніваючы сябе ад заходняга свету, адчувалі перавагу сваёй прагрэсіўнасці і шчыра спачувалі заняволеным заходнім імперыялізмам народам.

«Іхні нашадкі цікавяцца рухам амерыканскіх неграв, нацыянальнымі праблемамі острова Ангілья (6 тис. населення)... Не цікавяцца тількі нацыянальнымі праблемамі Украіны», —

скардзіўся ў сваім самвыдаўскім эсэ ўкраінскі гісторык і дысідэнт Валянцін Мароз (Валентин Мороз) (Мороз 1978).

Вось жа, дыскурсіўныя канструкцыі, што дзесяцігоддзямі працоўваліся (ці, прынамсі, дапасоўваліся) савецкімі прапагандыстамі, стрэлілі, так бы мовіць, у процілеглы ад жаданага бок. Добра распрацаваны слоўнікавы апарат, створаны для апісання дынамікі прыгнёту і вызвалення ў далёкіх, цяжкадаступных для ўяўлення шараговага савецкага грамадзяніна краінах Афрыкі, тым не менш аказаўся прыдатным да аналізу і крытыкі самой савецкай рэчаіснасці з яе экспансіяй культурнага прадукту з цэнтра і ўсё больш відавочнай іерархіяй розных нацыянальных культур.

Падобным чынам, пішучы пра Беларусь «как культурное подобие колониальной Африки», Аляксей Каўка свядома ці не свядома ставіць пад сумнеў ідэалагічныя канструкцыі савецкай прапаганды, адначасова шмат у чым застаючыся ў яе дыскурсіўным полі. Падобную амбівалентнасць у дачыненні да заходніх інтэлектуалаў і іх узаемасувязяў з імперыяй заўважае яшчэ Эдвард Саід у сваёй «Культуры і імперыялізме» (Said 1993: xx і скрозь). Гісторыя і месца беларускай, украінскай і іншай нацыянальнай інтэлігенцыі ў савецкай культуры былі пазіцыяй паўкаланізатара, паўкаланізаванага і нярэдка знясільвальнага круговага руху паміж імі.

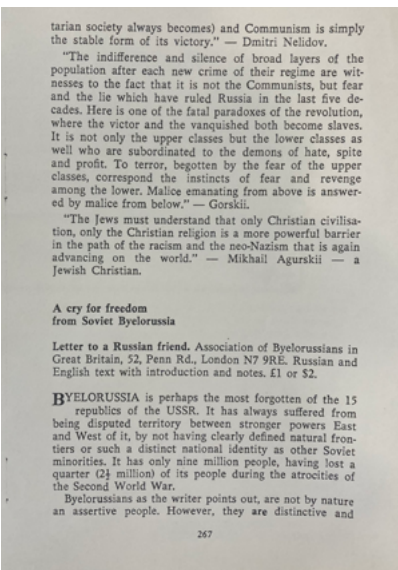
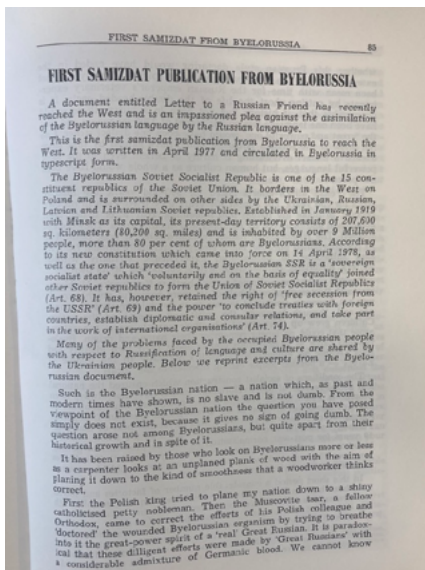
online 2023: 1–20. doi:10.1017/nps.2023.89 і яго ж: Stalin's populism and the accidental creation of Russian national identity. *Nationalities Papers* 38(5) (2010): 723–739.

42 Гл., напрыклад: Iandolo A. *Arrested Development: The Soviet Union in Ghana, Guinea, and Mali, 1955–1968*. Ithaca: Cornell University Press, 2022.

Першая ўключала матэрыяльныя і сімвалічныя прывілеі, другая — канстантную пагрозу пазбаўлення суб'ектнасці («духоўная кастрацыя»), адчуванне хісткасці здабытай сімвалічнай улады і адначасова яе лютыя абдымкі⁴³.

Лагічнай стратэгіяй барацьбы ў такім выпадку становіцца выкарыстанне знаёмай і даступнай зброі. Пашыранае тлумачэнне карціны свету праз антаганізм прыгнятальніка і прыгнечанага спрацоўвае і ў дачыненні да ўласнага становішча. Падобны прыём выкарыстоўвае і Іван Дзюба, выкрываючы хібы нацыянальнай палітыкі ў СССР пад шырмай крытыкі імперскай палітыкі нацыянальнасцяў і карыстаючыся (у Каўкі нашмат больш рэдкімі) спасылкамі на абавязковых «класікаў» марксізму-ленінізму. І ўсё ж гэта былі ўсё яшчэ дастаткова рэдкія спробы — напоўніцу дыскусіі пра каланіяльную спадчыну СССР пачнуцца толькі падчас перабудовы, у момант яго блізкага распаду.

Ілюстрацыі 6 а, б. "First samizdat publication from Byelorussia" (Ukrainian review 1/1980). "A cry for freedom from Soviet Byelorussia" (East-West Digest, April 1980) Водзюкі на публікацыю «Ліста рускаму сябру» за мяжой. З фондаў Беларускай Бібліятэкі і Музея імя Францішка Скарыны ў Лондане, Вялікабрытанія

43 У беларускім інтэлектуальным асяроддзі дыскусія пра амбівалентнасць спадчыны расійскага і савецкага каланіялізму ажывілася дзякуючы выданню беларускага перакладу кнігі Эвы Томпсан «Песняры імперыі: расейская літаратура і каланіялізм» (Медысонт 2009, пераклад Таццяны Нядбай). Гл., напрыклад, інтэрв'ю рэдактара кнігі Валянціна Акудовіча для Радыё Свабода: Ракіцкі В. Жыццё і смерць мітаў: гуманізм рускай літаратуры. Радыё Свабода, <https://www.svaboda.org/a/1784139.html> (доступ: 03.09.2024).

Замест заключэння: розгалас і рэцэпцы

Як успамінае Джым Дынглі, перакласці «Ліст» яго папрасіў біскуп Часлаў Сіповіч, рэктар Беларускай каталіцкай місіі ўсходняга абраду ў Вялікабрытаніі, актыўны ўдзельнік Англа-Беларускага Таварыства і заснавальнік Беларускай бібліятэкі імя Францішка Скарыны ў Лондане. Як бліскучы інтэлектуал і актывіст у зборы і абароне беларускай культурнай спадчыны, Сіповіч адразу зразумеў значэнне таго рэдкага сведчання, што ён атрымаў з таго боку жалезнай заслоны. Хутчэй за ўсё, менавіта ён узяў на сябе арганізацыю выдання «першага беларускага самвыдаву», а таксама і найшырэйшага яго распаўсюджвання. У распаўсюдзе «Ліста» актыўна ўдзельнічала і Згуртаванне беларусаў Вялікай Брытаніі (ЗБВБ). 31 студзеня 1980 года сорок асобнікаў выдання (коштам адзін брытанскі фунт за асобнік) былі адпраўленыя ў аўстралійскі Майдстан прафесару М. Нікану. Адпраўнікам быў старшыня Згуртавання Янка Міхалюк⁴⁴. Дзесяць і пасля яшчэ чатыры асобнікі былі адпраўленыя ў Галівуд, ЗША, яны былі адрасаваныя амерыканскаму беларусу Уладзіміру Брылеўскаму. Дваццаць асобнікаў, падобна, было адпраўлена ў Швецыю, некалькі — у Барселону, актыўна распаўсюджвалася брашура і ў самой Вялікабрытаніі⁴⁵.

У Камунікаце ЗБВБ, датаваным ліпенем 1980, сакратар згуртавання паведамляе пра выданне «Ліста расейскаму прыяцелю» (sic!):

Выданьне гэтае выклікала аграмаднае запатрабаваньне, і шматлікія прызналі яго адным з найлепшых самаздатных (sic!) выданьняў, якія трапілі сюды на захад. Адзін ангельскі парламентарыст напісаў: [«]маю прыемнасьць і гонар вітаць аўтара гэтай выдатнай працы»⁴⁶.

Аднак адзнака гэтая, верагодна, была ўсё ж перабольшанай.

Актыўнае абмеркаванне «Ліста» пачынаецца ў 1980 годзе. У якасці «першага самвыдаву з Савецкай Беларусі», які выступае супраць асіміляцыі ў СССР, «Ліст» згадваецца ў «Атрыманых публікацыях» у квартальніку «Index on Censorship», выдаваным

44 Francis Skaryna Belarusian Library and Museum. ZBVB Collection, 1976–1980. Box 1. Folder 4.

45 Там жа.

46 Камунікат Згуртавання беларусаў Вялікай Брытаніі, нр. 85, ліпень 1980. Francis Skaryna Belarusian Library and Museum. ZBVB Collection, 1976–1980. Box 1. Folder 4.

у Лондане аднайменнай грамадскай арганізацыяй⁴⁷. Мюнхенскі часопіс «Сучасність» — адно з цэнтральных эмігранцкіх украінскіх выданняў, што асабліва цікавілася тэмай супраціву («опору») у савецкай Украіне, — змяшчае рэцэнзію на яго летам таго ж года. Ананімнаму рэцэнзенту з украінскага часопіса «Ліст» бачыцца не дастаткова антысавецкім: крытыкуючы моўную палітыку ў СССР, яго аўтар не закранае больш глыбінных, сістэмных яе вытокаў. Разам з тым многае, на думку рэцэнзента, у тэксце чытаецца паміж радкоў, напрыклад, намёк аб пашыранасці данога ў савецкім грамадстве (Білоруські самвідав 1980: 239).

Сваю, у цэлым станоўчую, рэцэнзію для «Славянскіх даследаванняў» («Slavonic Papers») Арнольд Макмілін пачынае са сцверджання, што «самвыдаў заўсёды быў прынцыпова рускім феноменам» (McMillin 1981: 151). На наступнай старонцы ён абвяргае сябе, мімаходзь узгадваючы абмежаванні ў дачыненні да беларускай мовы ў Расійскай імперыі і шырокую цыркуляцыю непадцэнзурных рукапісных тэкстаў па-беларуску, ставячы, такім чынам, на паўрытарычнае пытанне, ці могуць яны быць аднесеныя да самвыдаву. Бачачы ў тэксце найперш карціну культурнай эрозіі ў СССР, Макмілін рэкамендуе «Ліст» тым, хто вывучае сацыялінгвістыку і культурную палітыку, тым самым пакідае пытанні, узнятыя ў «Лісце», у сферы культуры. Глыбейшага пасылу «Ліста» не ўдалося ўсвядоміць нікому нават у вузкіх колаў універсітэцкай — пераважна рускамоўнай і рускацэнтрычнай — славістыкі. Як шмат пазней успамінаў Джым Дынглі, «не было ніякай, канешне, абсалютна ніякай матывацыі ў кагосьці з універсітэцкіх асяродкаў звязаць [на падобныя тэксты]»⁴⁸. Самвыдаў з СССР цікавіў заходнія грамадствы збольшага толькі тады, калі той звяртаўся да пытання будучыні Савецкага Саюза як такога, а разумення СССР як працягу каланіяльнай Расейскай імперыі проста не існавала⁴⁹.

У 1980 годзе «Ліст» у сваім дадатку перадрукаваў рускамоўны «Современник», які выходзіў з 1960 па 1980 у канадскім Таронта⁵⁰. У апошнія гады свайго існавання «Современник» пазіцыянаваў

47 Publications received. *Index on Censorship*, Vol. 9, no. 3 (June 1980): 78. Тут і ніжэй гэты агляд абапіраецца на матэрыялы Беларускай бібліятэкі і музея імя Францішка Скарыны ў Лондане. Падборка рэакцый на «Ліст рускаму сябру» была, верагодна, сабраная і захаваная Біскупам Чэславам Сіповічам у 1980 годзе.

48 «There was, of course, absolutely no stimulus for anyone in university circles to take any notice» (з электроннага ліста Джыма Дынглі Таццяне Астроўскай, 23 лістапада 2023, асабісты архіў аўтаркі).

49 Там жа.

50 Письмо русскому другу. *Современник* 45–46 (1980): 321–340.

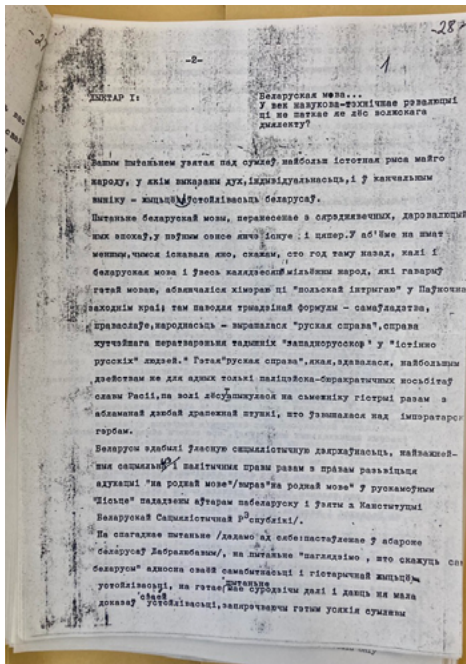
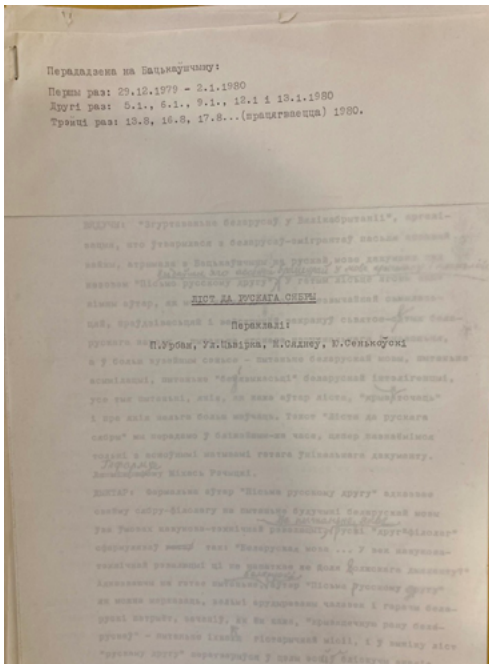
сябе як першы рускамоўны тоўсты часопіс у эміграцыі, які змагаецца з шавінізмам і «паслядоўна ажыццяўляе курс на сяброўства з усімі прыгнечанымі камунізмам народамі, курс накіраваны на развал маскоўска-савецкай каланіяльнай імперыі»⁵¹. Цалкам магчыма, дзеля таго, каб падкрэсліць антыкаланіяльны кірунак часопіса, у яго рэдкалегію былі ўключаныя беларус Кастусь Акула (сапр. Аляксандр Качан)⁵² і ўкраінец Улас Самчук (апошняга часопіс нават вылучаў на Нобелеўскую прэмію па літаратуры). Аднак, нягледзячы на заявы аб антышавінізме, на практыцы рэдакцыйная палітыка вызначалася найперш антыкамунізмам і нашмат менш увагі надавала пытанню нацыянальных адносін у СССР. У той час як цэнтральным элементам вокладкі часопіса на працягу ўсяго перыяду яго існавання быў адбітак профілю Аляксандра Пушкіна.

І шматлікія заходнія даследчыкі, і больш радыкальна настроеныя эмігранцкія колы шукалі ў тэкстах з-за жалезнай заслоны кардынальнае непрыняцце савецкага ладу. У выпадку з беларускімі тэкстамі іх нярэдка чакала расчараванне, бо ў апошніх часта пераважала нязгода з асобнымі структурнымі элементамі сістэмы, а не яе радыкальнае адмаўленне⁵³. Такім чынам, крытыка нярэдка абрушвалася ў супрацьлеглы бок — на тых нямногіх, хто на яе адважваўся.

51 Современник 45–46 (1980): 8. Поўная цытата на мове арыгіналу: «Решительно борясь с шовинизмом, “Современник” стал первым из толстых эмигрантских журналов на русском языке, который последовательно проводит курс на дружбу со всеми угнетенными коммунизмом народами, курс, направленный на развал московско-советской колониальной империи. На этом пути мы приобрели много друзей среди украинцев, белорусов, прибалтийцев (sic!) и представителей других народностей и заслужили почетную для нас ненависть шовинистов».

52 Акула таксама быў ці не адзіным беларускім эмігранцкім пісьменнікам, што друкаваўся ў парызскім «Кантыненте» («Континент», выдаваўся паміж 1974 і 1992 гадамі). У таронцкім часопісе «Современник» друкаваў сваё даследаванне «Дастаеўскі ў паслярэвалюцыйнай эмігранцкай крытыцы» («Достоевский в послереволюционной эмигрантской критике») і крытык і літаратуразнаўца Ул. Сядура (1910–1997).

53 Вядома, былі і значныя выключэнні, такія, напрыклад, як украінскі пісьменнік, перакладчык і выдавец Ігар Кастэцкі (Ігор Костецький), які спрыяльна ставіўся да беларускай савецкай літаратуры і асабліва да творчасці В. Быкава, гл.: Астроўская Т. «Юра, мой дарагі сябра!» Лісты Васіля Быкава да Георгія Влчавы — унікальнае сведчанне сапраўднага сяброўства ў гады халоднай вайны. Запісы БНІМ 44 (2025) (у друку). Пра Кастэцкага гл. таксама: Гречанюк С. Співавтор украіно-европейскага альянсу (Штрихи до портрета Ігоря Костецького прозаіка, драматурга, мистецтвознаўца, перакладча). Дивослово 5 (1995): 12–21.

Ілюстрацыі 7 a, b. Пераклад «Ліста рускаму другу» на беларускую мову, падрыхтаваны супрацоўнікамі Радыё Свабода/Радыё Свабодная Еўропы. З фондаў Беларускай Бібліятэкі і Музея імя Францішка Скарыны ў Лондане, Вялікабрытанія

Нешматлікія беларускія інтэлектуалы за мяжой, што пільна назіралі за падзеямі ў БССР, — Паўла Урбан, Станіслаў Станкевіч, Янка Запруднік, Уладзімір Цвірка, Масей Сяднёў — мелі больш узважаную пазіцыю адносна працы сваіх калег у БССР. Як сведчаць публікацыі ў нью-ёркскай газеце «Беларус» і скрыпты, падрыхтаваныя для эфіраў Радыё Свабода / Радыё Свабодная Еўропа, а таксама англамоўныя навуковыя публікацыі (гл., напрыклад: Запруднік 1978), дзесячы эміграцыі добра разумелі абмежаванні, з якімі даводзілася сутыкацца іх калегам у Савецкай Беларусі, і заўважалі дасягненні беларускай савецкай культуры і навукі. У перадачы Радыё Свабода ад 20 снежня 1979 года «Ліст» упершыню быў прадстаўлены аўдыёслухачам як «[...] бліскучы аналіз на тэму, што становіць [уяўляе] сабой беларуская нацыя сёння» (Сяднёў 1979: 1–2). Больш за тое, менавіта беларускае савецкае паходжанне ананімнага аўтара тамвыдаву тут асабліва падкрэслівалася. Варта заўважыць, што для перадачы рэдактары Радыё Свабода / Радыё Свабодная Еўропа П. Урбан, Ул. Цвірка, М. Сяднёў і Ю. Сянькоўскі

пераклагі «Ліст» на беларускую мову, аднак гэты пераклад да гэтага часу так і не быў надрукаваны⁵⁴.

Але і тут былі свае выключэнні. Архіўная калекцыя Беларускай бібліятэкі імя Ф. Скарыны захоўвае копію «Ліста» з рукапіснымі (на рускай мове) даволі паблажлівымі, іранічнымі каментарамі крытыка і літаратуразнаўцы Антона Адамовіча. Апошнія збольшага датычацца зваротаў аўтара «Ліста» да «рускага сябра».

Не менш істотна і тое, што «Ліст» быў надрукаваны Згуртаваннем беларусаў Вялікабрытаніі (ЗБВВ) якраз у той час, калі на Захадзе ажыццяўляліся неаднаразовыя спробы аб'яднання эмігранцкіх асяродкаў выхадцаў з Усходняй і Цэнтральнай Еўропы. Істотна, што гэтыя спробы адбываліся пад актуальным і сёння лозунгам «дэкаланізацыі». Імпульсам да такога перагляду было падпісанне Савецкім Саюзам Фінальнага акорда Хельсінкскіх пагадненняў у 1975 годзе. Шматлікія ўсходнееўрапейскія эмігранты, што ўсё яшчэ не пакідалі мараў аб незалежнасці іх дзяржаў і з трывогай назіралі за тым, як сацыялістычныя ўлады падаўляюць права на культурную аўтаномію падначаленых ім «малых народаў», убачылі ў гэтых пагадненнях своеасаблівае абяцанне змен. Аднак на практыцы разуменне нацыянальнага пытання ў СССР праз дыскурсіўную прызму дэкаланізацыі так і не было дасягнута ні заходняй акадэмічнай супольнасцю, ні большасцю з уплывовых эмігранцкіх колаў, дзе вядучую пазіцыю, вядома, займала руская эміграцыя.

Той факт, што толькі абмежаваная колькасць самвыдаву і тамвыдаву з'яўлялася на так званых савецкіх перыферыях, а тым больш мела магчымасць перасекчы жалезную заслону, звычайна тлумачыўся слабасцю пратэставых рухаў і незалежніцкіх памкненняў у саміх перыферыях. Такім чынам, звычайна ігнараваліся структурныя ўмовы і шматпрыступкавая і шматвектарная сістэма падаўлення. У той час, як нацыянальныя мовы і культуры страчвалі свой рэальны ўплыў на адпаведныя грамадствы, рускія мова і культура заахвочваліся на афіцыйным узроўні. Неафіцыйныя, «дысідэнцкія» колы аддавалі перавагу тым пытанням, якія лічылі для сябе істотнымі, займаючы ўсе значныя каналы інфармацыі, яны выступалі медыятарамі, праваднікамі барацьбы за свабоды ў СССР. У той жа час заходнія палітыкі і шырокая публіка, працягваючы змагацца з камунізмам ва Усходняй і Цэнтральнай Еўропе, былі аслепленыя ззяннем ідэі інтэрнацыяналізму ў СССР і лічылі за лепшае закрываць вочы на панаванне там этнічнай, нацыянальнай і расавай дыскрымінацыі.

54 Копія перакладу захавалася і была знойдзена аўтаркай у Беларускай бібліятэцы і музеі імя Ф. Скарыны ў Лондане ў жніўні 2024 года.

Паўстанне Аляксея Каўкі супраць сістэмы, безумоўна, адбывалася знутры гэтай сістэмы, з дапамогай яе інструментаў і сродкаў. Гэтыя ж сродкі дазволілі дакладна выявіць, апісаць і растлумачыць механізмы функцыянавання культурнага прыгнёту, нярэдка нябачныя ці незразумелыя звонку. (Усё яшчэ) камуніст Каўка не мог (і, хутчэй за ўсё, на той момант не хацеў) крочыць дарогай палітычнай эмансipaцыі. Замест гэтага ў сваім «Лісце да рускага сябра» ён спрабаваў зразумець і апісаць сутнасць механізмаў падаўлення ў культуры, падобных да каланіяльных. Механізмаў, якія неслі пагрозу гвалтоўнай трансфармацыі, а ў рэшце рэшт і палітычнага знікнення нацыянальнай і культурнай суб'ектнасці.

References

- Акудовіч, В. (2023). Трэба ўявіць Сізіфа шчаслівым. *Lohvinau*.
- Alber, I., Stegmann, N. (2016). Einleitung: Samizdat und alternative Kommunikation. *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung (ZfO)* Vol. 65, Issue 1: 1–16.
- Astrouskaya, T. (2024). Belarusian Underground Culture. In: Lipovetsky, M. et al. *The Oxford Handbook of Soviet Underground Culture*. New York: Oxford University Press, 332–353.
- Astrouskaya, T. (2022). Wieder «Juden werden»: Das Erstarken der jüdischen Emigrationsbewegung im sowjetischen Minsk. *Münchener Beiträge zur jüdischen Geschichte und Kultur* 1: 83–98, https://www.jgk.geschichte.uni-muenchen.de/muenchner-beitraege/2022_1/index.html.
- Астроўская, Т. (2022). Культура і супраціў. Інтэлігенцыя, іншадумства і самвыдат у савецкай Беларусі (1968–1988). Вясна.
- Астроўская, Т. (2024). Паміж супрацаю і супрацівам. Канцэптуалізуючы дыскурсіўную амбівалентнасць беларускай культуры даўгіх «1970-х». У: Moskwin, A., Rasparou A. *Białoruś. Od powstania śluckiego po białoruską rewolucję (1920–2020)*. *Dyskurs oporu*. Adam Mickiewicz University Press, 41–66.
- Autio-Sarasma, S. K. (2011). Khrushchev and the Challenge of Technological Progress. In: Smith, J., Ilic, M. (Eds.). *Khrushchev in Kremlin* (Vol. 2011). Routledge.
- РМт [sic!] (1980). Білоруський самвидав в обороні національної гордості. *Сучасність* 7–8: 238–239.
- Дзюба, І. (1968). Інтернаціоналізм чи русифікація. *Сучасність*.
- Дзярновіч, А. (2004). Каўка, Аляксей. У: Дзярновіч, А. (рэд.). *Нонканфармізм у Беларусі, 1953–1985*. Том 1. Athenaeum, 102–105.
- Дзярновіч, А. (2010). Грамадская думка ў Беларусі 1960-х – 1970-х гг.: гісторыя, нацыя і незалежнасць. *Палітычная думка* 15: 85–101.
- Дубавец, С. (2005). «Ліст да расейскага сябра». «Вострая брама», Радзё Свабода 17.08.2005, <https://www.svaboda.org/a/798776.html> (доступ: 18 снежня 2023).
- Gapova, E. (2017). «The Land under the White Wings»: The Romantic Landscaping of Socialist Belarus. *Rethinking Marxism* 29(1): 173–198.

- Гардзіенка, Н. (2010). «Самвыдат». У: Гардзіенка, Н. Беларусь ў Вялікабрытаніі. Медысонт, 208–210.
- Hutchinson, E. (2023). Gathering the Nation in the Village: Intellectuals and the Cultural Politics of Nationality in the Late Soviet Period. *The Russian Review* 82: 91–112.
- Guha, R. (1997). *Dominance without hegemony. History and Power in Colonial India*. Harvard University Press.
- Кавалёў, С. (2023). «Апостал нонканфармізму». Дысідэнцкі перыяд Алега Бембеля (Зьніча). *Slavia Orientalis*, Т. LXXII, NR 1.
- Кавко, А. (1977). *Польша: отечество и социализм*. Наука.
- Каўка, А. (1998). Будам жыць! Пра ўсё тое самае. *Архіў найноўшае гісторыі*.
- Каўка, А. (2006). *Каб не забыцца. Допісы розных гадоў*. Медысонт.
- Каўка, А. (1991). *Письмо русскому другу (з прадмовай аўтара)*. Скарыніч 1. Мастацкая літаратура, 153–174.
- Каўка, А. (1989). *Тут мой народ. Францішак Скарына і беларуская літаратура XVI – пачатку XX стагоддзя*. Мастацкая літаратура.
- Каўка, А. (2006). Недыпламатычныя нататкі. Польскі дзённік беларуса. *Дзеяслоў*: 23–24.
- Каўка, А. (2013). *Мае беларусы*. Масква: ПКЦ Альтекс.
- Kotkin, S. (2008). *Armagedon averted. The Soviet collapse 1970–2000*. Oxford University Press.
- Lehman, M. (2024). Of «Talking Fish» and the Waters They Came From. *Kul'turnost' and Soviet Subjectivity in Exile. JGO Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Volume 72, July, issue 1, 77.
- Letter to a Russian Friend. A «Samizdat» Publication from Soviet Byelorussia* (1979). London: The Association of Byelorussians of Great Britain.
- Letters to Gorbachev. New Documents from Soviet Byelorussia* (1987). Second Edition with Original Text and English Translation. London: The Association of Byelorussians of Great Britain.
- Marková, A. (2022). Society and Language: Debates Surrounding the National Language in Belarusian Society at the Beginning of the 1990s. *Historická Sociologie* Vol 14, No 2: 27–48.
- McMillin, A. (1981). Letter to a Russian Friend. The Association of Byelorussians in Great Britain, London, 1979. 64 pp. Notes. £ 1.00. *The Slavonic and East European Review*, Jan., Vol. 59, No. 1: 151–153.
- Мороз, В. (1978). *Моўсей і Даман*. Торонто–Балтимор: Украінське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка.
- Said, E. W. (1993). *Culture & Imperialism*. Chato & Windus.
- Скобла, М. (2012). Аляксей Каўка: Галоўнае – наша здольнасць да супраціву. *Радыё Свабода* 03.05.2012, <https://www.svaboda.org/a/24568471.html>.
- Solchanyk, R. (1990). Ukraine, Belorussia, and Moldavia: Imperial Integration, Russification, and the Struggle for National Survival. In: Hajda, L., Beissinger, M. *The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society*. Routledge, 175–203.
- Санько З. (2019). Лісты да Гарбачова. З гісторыі суполкі «На Паддашку». *Наша слова* 27–29: 6.
- Сяднёў, М. На тэму «Ліста да рускага сябры». Дата перадачы 20.12.79. Лісты 1–3, Тэчка «Самвыдат», Беларуская бібліятэка і музей імя Ф. Скарыны.
- Trencsényi, B., Kopeček, M., Gabrijelčič Lisjak, L., Falina, M., Baár, M., Janowski, M. (2018). *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*.

- Volume II: *Negotiating Modernity in the 'Short Twentieth Century' and Beyond, Part II: 1968–2018*. Oxford&New York: Oxford University Press.
- Фанон, Ф. (2020). *Чёрная кожа, белые маски*. Пер. с франц. Д. Тимофеева. НЛО, https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/article/21969/ (доступ: 27.12.2023)
- Улашчык, М. (2016). *Даць народу гісторыю. Успаміны, лісты*. Укл. Каўка, А., Скобла, М. Лімарыус.
- Zaprudnik, J. (1993). *Belarus. At a Crossroads in History*. Westview press.
- З. П. З нагоды публікацыі «Ліста да русскага (sic!) сябра». *Божым шляхам* 151 (1980): 34–35, <https://kamunikat.org/bozhym-shlyakham-1-151-1980> (доступ: 24.11.2024)
- Wojnowski, Z. (2007). Communism and Nationalism: Pole's Perceptions of the West and Legitimacy of the Jaruzelski Regime, 1980–1983. *Slovo*, Vol. 19, No. 1, Spring: 23–40.
- Weißrussische Intellektuelle. Offener Brief an Generalsekretär Michail S. Gorbatschow (1988). In: *Selbstbestimmung für Mittel- und Osteuropa*, hrsg. J. Pertričević, 160–169.

Sources

- Francis Skaryna Belarusian Library. Cheslaŭ Sipovich Collection.
- Francis Skaryna Belarusian Library and Museum. Łarysa Hienijuš Collection.
- Francis Skaryna Belarusian Library and Museum. ZBVB Collection.
- Письмовое інтэрв'ю Аляксея Каўкі Таццяне Астроўскай, ліпень 2021 года. Архіў аўтаркі.
- Электроннае ліставанне Джыма Дынглі і Таццяны Астроўскай, лістапад 2023 года. Архіў аўтаркі.